काव्यदीपिका ।

[विश्वविद्यालयच्छात्राणां पाठोपयोगी सुगमः
क्षुद्रकायः अलङ्कारसन्दर्भः]

कान्तिचन्द्रविद्यारत्नभट्टाचार्य्येण सङ्कलिता ।

पण्डितकुलपतिना, बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्त्तित-परिवर्द्धितया टीकया

तथा

इंलण्डीयभाषया लिखितेन सङ्कृतसाहित्यशास्त्रस्य
सङ्क्षिप्तेनेतिहासेन अष्टमविधाऽऽलोकेन च सह
संस्कृत्य ताभ्यामेव प्रकाशिता ।

षष्ठ संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १९१२ ।

मूल्यमाणकचतुष्टयमात्रं मुद्रा ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्री-भावबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्न।

प्राप्तिस्थान—{ १२०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, आम्हर्ष्ट-
ष्ट्रीट-पोष्ट-अफिस। कलिकाता।

प्रिण्टर—बि, बि, मुखर्जी।
१२०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, कलिकाता।

SANSKRIT POETRY.

"Poetry," says *Hazlitt*, "is the language of the imagination and the passions. It relates to whatever gives immediate pleasure or pain to the human mind." Its existence may therefore be co-eval with the primary institution of society, and even with the first creation of man. His earliest efforts would indeed, consist of unconnected and separate pieces without any systematic arrangement. First of all, the marvellous and gigantic power of the elements, and the splendid appearance of the heavenly bodies—the visible symbols of the invisible and infinite, would strike his mind. The exploits and prowess of the *favoured few*, shining pre-eminently over their fellow-brethren, and dazzling their eyes by a charming brilliancy, would not fail to produce their effect. Hence would naturally spring two sorts of poetry, the first consisting of hymns addressed to and singing the glory and power of the visible deities, and through them extolling the mysterious potency of the Omnipotent, and the second comprehending short *ballads* and songs, celebrating the exploits and adventures of some favourite hero. It would be long before systematic and continued pieces would be originated. System is the work of time, the production of mature judgment and consummate genius.

The Greeks had no hymns and ballads before the immortal father of their poesy touched his harp. His mighty and grasping genius could hardly remain content with a few poor scraps and scattered patches, which had satisfied his predecessors. He at once laid

fowler. The simplicity of the style, the sweet an[illegible] natural pathos pervading throughout and the profus[illegible] (if I may so use the term) in the structure, are quite [illegible] keeping with its early date. *

The *Maha-bharata* of *Veda Vyasa* contains pass[illegible] full of pathos and grandeur. The descriptions in t[illegible] *Sabha-Parva* and the pathetic delineations in the S[illegible] *Parva* are genuine touches of poetry. But alth[illegible] the style is, in general, characterized by simplicit[illegible] we meet with occasional prolixity in the structure[illegible] have not here invariably the smooth and flowing [illegible] of the *Ramayana*, nor always its simple, natural [illegible] vivid style. The work of *Valmiki* is [illegible] nature, where she shines in simple and [illegible] [illegible] with at her pleasure; while in the [illegible] [illegible] we have now and then, a sprinkling of [illegible] [illegible] touch of later refinements, [illegible] [illegible] evident proofs of an advanced st[illegible] [illegible]

[illegible] was in the hands of *Kalidasa* and *Bh*[illegible] [illegible] Sanskrit poetry attained to its highest [illegible] [illegible] with purity, and without the [illegible] [illegible] to it by later writers, but [illegible] [illegible] *Bhavabhuti* as a dramatic [illegible] [illegible] speak of Sanskrit drama separ[illegible] [illegible] his poetry, till I come to tre[illegible] [illegible] theatre.

Kalidasa is known to the world both a[illegible] and a dramatic poet. His style, is pure, [illegible] simple, it has not in the least, the laxity of [illegible]

[illegible] and the Puranas, including [illegible]

poems, and though characterized by brevity, perspicuity runs through every vein of his poetry. His descriptions are always true to nature, his delineation of characters faithful to the minutest point, his similes are everywhere appropriate, natural and beautiful. Nature yielded to him as a gentle bride, and ever remained faithful. The description of the ocean, of the forest scenery and the hermitage of the sages therein, in the 13th Canto of the *Raghuvansham*, when *Rama* returned home from Lanka,—the parting scene of *Lakshmana* in the 14th, leaving *Sita*, the queen of *Rama*, alone and helpless in the wilderness, a prey to the howling beasts, and crying aloud like a frightened *Kurari*,—the sudden and wonderful appearance, at midnight, of the goddess of *Ayodhya*, before *Kusha* sleeping in his apartment with doors all barred and closed, and her description of deserted *Ayodhya*, graphically contrasted with her former glory and beauty,—the most faithful delineation of the acts of the maidens of *Bidarva*, eager to feast their eyes with the sight of *Aja* in the 7th Canto of *Raghuvansham* and of those of *Oshadhiprastha*, when *Siva* advanced through that capital in marriage procession, in the 7th Canto of *Kumara*; the discourse of *Siva* in the disguise of an ascetic, and *Parvati* submitting herself to hard austerities to gain his favour,—and the vivid descriptions in the *Meghaduta*, are among the master-pieces in the Language.

Another rare quality characterizes his poetry. He could delineate, within the shortest compass imaginable, subjects which had occupied volumes in the hands of others, and yet would not leave out a single prominent fact in his descriptions. His epithets are always appropriate and full of meaning, and he seldom uses particles merely to fill up the verse.

The style of the *Kiratarjuniyam* of *Bharavi* is classical and elaborate. It has not the simplicity of the *Raghuvansham*, nor its natural structure. The peculiar characteristic of *Bharavi's* writings is the great condensation of matter. Almost every line of his poetry may form the subject of an essay. The great work of *Bharavi* marks a new epoch in Sanskrit poetry.

In him, for the first time, for once at least—viz. in Canto XV—the genuine touches of true and simple poetry are replaced by ostentatious display of learning and ingenuity [illegible] and the false taste is carried further by his imitators and successors in poetry.

They possessed great powers of description, but [illegible] know not where and when to stop. Their descriptions [illegible] are sometimes too long to attract [illegible] attention of the readers. [illegible] very their [illegible] investigate quite [illegible] poetry.

The *Bhattikavyam* is a work of great merit, as [illegible] great grammatical interest [illegible] Ancient, [illegible] poetry. [illegible]

[illegible]

Krishna and *Balarama* in the 2nd Book, and the quaint reproaches of *Shishupala* in the 15th, show great artistic skill in the author and are excellent in their own way.

But it was *Sri-Harsha*, who, in his *Naishadha-Charitam*, carried refinements to their utmost extravagance so as to make them blemishes. His genius was too sharp to keep the tender graces of Poetry unhurt. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, must dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course. The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of *Damayanti* by the great creator, and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of *Sri-Harsha*. But his descriptions, arguments and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most profound learning.

The *Raghava-Pandaviyam* of *Kaviraja*, a further refinement upon the false taste of the great masters, is a work of little merit, contains less poetry, and is noted only for its verbal ingenuity, all its slokas bearing a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous bombastic trash.*

The *'Sugared'*-pastoral songs of our 'Honey-tongued' *Jayadeva* are exceptions, and they are the the only pieces

* These had its original in slokas like Kumar I, 35. Continual improvements upon respective masters led to these miserable conceits.

The style of the *Kiratarjuniyam* of *Bharavi* is classical and elaborate. It has not the simplicity of the *Raghuvansham*, nor its natural structure. The peculiar characteristic of *Bharavi's* writings is the great condensation of matter. Almost every line of his poetry may *form the subject of an essay. The great work of Bharavi* marks a new epoch in Sanskrit poetry.

In him, for the first time, for once at least—viz. in Canto XV—the genuine touches of true and simple poetry are replaced by ostentatious display of learning and ingenuity, and the false taste is carried farther by his imitators and successors in poetry.

They possessed great powers of description, but they knew not where and when to stop. Their descriptions and discourses are sometimes too long to attract the attention of the readers. *Some of them carry their* refinements too far, and to an extravagance quite beyond *the region of true poetry.*

The *Bhatti-kavyam* is a work of great merit, as an epic poem, and possesses great grammatical interest beside. *The description of Autumn, opening the* Second Book of his work, is an excellent piece of poetry, and clearly proves that the author possessed great natural powers and a high poetical genius, but unfortunately his object was to teach *grammar* through poetry and he was therefore often forced to sacrifice the latter to the stern and rigid affairs of the former.

The Sisupala Badham of Magha is an imitation of Kiratarjuniyam of Bharavi. His descriptions are often too long and tedious. That of *Krishna's* passage from *Dwaraka to Indraprastha* takes up the space of ten [illegible] books. But the imitation surpasses the original in showing greater variety, learning and skill in the [illegible] manners and descriptions. The [illegible] of *Uddhava*

Krishna and *Balarama* in the 2nd Book, and the grave reproaches of *Shakunala* in the 15th, show great artistic skill in the author and are excellent in their own way.

But it was *Sri Harsha*, who, in his *Naishadha-Charitam* carried refinements to their utmost extravagance so as to make them blemishes. His genius was too sharp to keep the tender graces of Poetry in [illegible]. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, must dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course. The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of *Damayanti* by the great creator and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of *Sri Harsha*. But his descriptions, arguments and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most profound learning.

The *Raghava-Pandaviyam* of *Kaviraja*, a further refinement upon the false taste of the great master, is a work of little merit, contains less poetry, and is [illegible] only for its verbal ingenuity, all its slokas bearing a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous balderdash trash.*

The '*Sugared*' pastoral songs of our [illegible] *Jayadeva* are exceptions and they are the [illegible] pieces

---

* These had its original in slokas like [illegible] improvements upon respective masters led to these miserable conceits.

of the kind in Sanskrit poetry. They flow in soft and liquid strain. They are, indeed, as the poet boasts, sweeter than nectar, softer than the softest feminine graces, and more musical than the harmonious tune of the *Vina*.

I purposely omitted to mention the name of the *Nalodaya* ascribed to *Kalidasa*. I need hardly remark, that as *a poetical work, it is of little merit*, contains mere verbal ingenuity, and is not at all worthy of the name of the greatest of Sanskrit bards. It is perhaps the work of a *Kalidasa*, who lived long after his celebrated namesake.

Sanskrit poetry is very poor in prose productions. I shall barely mention the names of the only those which can be classed with poetry. These are the *Dasha-Kumara-Charitam* of *Sri Dandin*, the *Kadambari* of *Vana Bhatta* and the *Vasavadatta* of *Subandhu*.

The dramatic literature of a country is important and interesting not only from a literary and philological point of view, but also as it throws light on the manners and customs of the people, on the state of religion and philosophy of the time, and in short, on the general history of the nation. "The objects," says Prof. *Wilson*, "for which an ancient dialect may be studied are its philology and its literature, or the arts and sciences, the notion and manners, the history and belief of the people by whom it was spoken. Particular branches of composition may be preferably adverted for the due understanding of each of these subjects, but there is no one species which will be found to embrace so many purposes as the dramatic. The dialogue varies from simple to elaborate, from the conversation of ordinary life to the highest refinements of poetical taste. The illustrations are drawn from

every known product of art, as well as every observable phenomenon of nature. The manners and feeling of the people are delineated living and breathing before us, and history and religion furnish the most important and interesting topics to the bard. Wherever, therefore, there exists a dramatic literature, it must be pre-eminently entitled to the attention of the philosopher as well as the philologist, of the man of general literary taste as well as the professional scholar."

The drama of the Hindus is essentially their own; it is original—borrowed from no other nation ancient or modern. It belongs to that class of dramatic literature which modern European scholars have termed ***Romantic***, in opposition to what has been styled *Classical*. ***Schlegel*** remarks,—"The only specimen of their plays hitherto known to us, is the delightful ***Shakuntala***, which, notwithstanding the foreign colouring of its native climate, bears in its general structure such a striking resemblance to our own romantic drama, that we might be inclined to suspect, we owe this resemblance to the predilection for ***Shakespeare***, entertained by the English translator Sir ***W. Jones***, if his fidelity were not attested by other learned orientalists."

The number of Sanskrit dramas, now extant, is indeed very small, when compared with the theatre of other nations. But this is probably owing to the infrequency of their representations, and to the general neglect of this department of literature by the learned. "They seem to have been acted only on solemn and public occasions." * Numbers doubtless are lost, and only those of peculiar merit have come down to us; and "that the Hindu theatre is only partially represented by the surviving specimens, is proved by the fact, that one of the earliest of their plays, the *Vikra-*

* Wilson's Hindu Theatre.

former divisions. They are of the same nature with the Moralities of the old English stage—only more developed.

I have mentioned before, the numerical paucity of the Hindu dramas. To each of the two greatest masters of the art, *Kalidasa* and *Bhavabhuti*, are ascribed only three pieces. We have, indeed, no *Antiphanes* whose fertile genius could produce three hundred and sixty-five comedies, nor a giant *Lope de Vega*, the incredible number of whose dramatic compositions astounds humanity, and the lightning flash of whose genius could extend to a thousand lines, while walking in his garden. I am quite in the dark about the merit of these wonderful productions, but of this I am sure, that Sanskrit drama loses little by the smallness of the number of works. Its quality fully compensates its quantity. Moreover, the unique combination in *Kalidasa* of the epic genius with the dramatic—each unsurpassed if not unequalled by any other poet of any other nation, has no parallel, as far as I am aware, in the development of the poetry of any other language.

Many of the earliest Sanskrit dramas are certainly lost. The oldest specimen extant of the Hindu theatre is the *Mrichhakatika* attributed to the royal poet *Shudraka* whom tradition places in the first century before Christ That the work is of considerable antiquity, is proved by internal evidence, and by the structure of the style which is characterized by the simplicity of an early age, and has not the elaborate polish of later times.

Next we come to *Kalidasa*, the prince of Sanskrit bards, to whose immortal genius are ascribed three dramatic pieces 1st,—The *Abhijnana-Shakuntalam* the greatest, sweetest and finest drama in the language. 2nd.—The *Vikramorvashi* which excels in poetic and visionary

charm, reminding us of the fairy scenes of *Shakespeare* in his *Midsummer Night's Dream.* 3rd —The *Malavikagnimitra.* That the first two are the genuine productions of the same hand, there is no reason to doubt "The subject of each is taken from heroic mythology, and a royal demigod and a nymph of more than human mould are the hero and heroine of either, there is the same vivacity of description and tenderness of feeling in both, the like delicate beauty in the thoughts and extreme elegance in the style." * The *Malavikagnimitra* is a work of inferior merit. There is doubt whether it is the production of the *favoured child* of *Saraswati* "The internal evidence" says Prof. *Wilson*, "is adverse to the drama's being the work of the author of *Shakuntala* and *Vikramorvashi* There is neither the same melody in the verse, nor fancy in the thoughts."

Bhavabhuti is second only to *Kalidasa* in this department of poetry. To him also are attributed three dramas,—the *Uttara-Rama-Charitam*, the *Malati Madhava*, and the *Mahavira charita*. The peculiar merit of his poetry is the sublimity of descriptions and minute analysis of the affections—qualities rarely met with in the productions of other Sanskrit bards. His style is classical, and though elaborate, is not deformed by extravagant refinements His descriptions of mountain scenery are highly picturesque and truly grand His glowing delineation of the sites of the *Dandakaranya*,—here shining in tender green,—there looking dismal with their vast and dreary extent,—and resounding in places with the rushing of the waterfalls, and his descriptions of the transparent rills moving gently along, with their banks shaded with groves of canes are indeed sublime and romantic The pathetic strain,

* Wilson's Hindu Theatre.

dent and every thought in it, is borrowed from his predecessors. The *Dhurta-nartaka*, the *Hasyarnava* and the *Kautuka-sarvaswa* are comic pieces or farces, being satirical attacks, the first upon the *Shaiva* ascetics, the second upon the licentious Brahmans assuming the character of religious mendicants, and the third upon princes who addict themselves to sensuality and fail to patronize learning

Even the present century is not altogether barren of Dramatic compositions. But the productions cause only incredible labour in their birth, and are either born lifeless, or suffer a miserable life to the great uneasiness of their parents.

I shall conclude with a few remarks on the *Hanumana nataka* or the *Maha* or great *Nataka* as it is emphatically called. It is evidently the work of several hands, the different fragments put together, arranged and formed into an entire whole (most probably) by *Damodara Mishra*, at the command of *Bhoja*. The poem contains passages of genuine poetry, but it has no consistence with the principles of drama. There is no mention of entrance or exit, and the poet himself is the speaker in several places.

सूचीपत्रम् ।

प्रथमनिश्वासम्—

द्वितीयनिश्वासम्—

तृतीयनिश्वासम्—

चतुर्थशिखायाम्—

पञ्चमशिखायाम्—

भ्रमनिरसनम् ।

२७ पृष्ठे दशमैकादशपङ्क्त्योरन्तरे "काव्यलक्षणम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

४४ पृष्ठे प्रथमद्वितीयपङ्क्त्योरन्तरे "अभिधालक्षणम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

४४ पृष्ठे पञ्चमषष्ठपङ्क्त्योर्मूलटिप्पण्योरन्तरे रेखा पतिता ।

७४ पृष्ठे अष्टमनवमपङ्क्त्योरन्तरे "अनुकरणस्य अदोषता" इति सूच्यंशः पतितः ।

७५ पृष्ठे "रचनायां माधुर्यलक्षणम्" इत्यत्र "माधुर्यव्यञ्जको हेतवः" इति पाठः भाव्यः ।

७८ पृष्ठे प्रथमपङ्क्तेरुपरि "माधुर्यादीनां शब्दगुणत्वम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

७८ पृष्ठे नवमदशमपङ्क्त्योरन्तरे "रीतिलक्षणम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

काव्यदीपिका ।

प्रथमशिखा ।

मङ्गलाचरणम् ।—

मातरं हृदये ध्यात्वा विशदाम्बुजवासिनीम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते काव्यदीपिका ॥ (१)

काव्यप्रयोजनम् ।—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

* काव्यादनर्थनिवारणञ्च भवतीत्याह , यथा च, मयूरभट्ट [illegible] रोगं [illegible] सूर्यशतकं [illegible] मुक्त इति प्रवादः ।

[illegible]

[illegible]

(१) [illegible]

(२) [illegible]

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे"॥

[अथ

काव्यं हि पाठादिसमनन्तरमेव अनिर्वचनीयविलक्षणाऽऽनन्दाय, * कालिदासादीनामिव यशःसम्पत्तये, धोयकादीनामिव धनाधिगमाय, लोकाऽऽचारादिपरिज्ञानाय सुधामयेनोपदेशवचनेन रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं, न रावणादिवत् इति सत्पथप्रवर्त्तनाय, साधुविगर्हितवर्त्मानुवर्त्तनाय च, तत्र भाषासु व्युत्पत्तिलाभाय च यथायोगं कवेः पाठकानाञ्च भवतीति बहुफलतया काव्यस्य तल्लक्षणादिकसत्त्वमवगन्तव्यं धीमताम् इति प्रथमतः काव्यस्य लक्षणमाह,—

काव्यते काव्यम् "इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाऽऽवली॥" (२)

इष्टाः,—अलौकिकचमत्कारित्वेन सहृदयमनोरमाः, अर्थाः व्यवच्छिन्ना—विलक्षणीकृता, पदाऽऽवली—पदसमूहः, काव्यम्।

* इदमेव काव्यस्य प्रधानफलमिति कारिकाक्रममनादृत्य प्रथममुपन्यस्तम्।

यशसे, ख्यातिलाभायेत्यर्थः, रघुवित् कवीनामिति शेषः, अर्थकृते—धनाधिगमाय, व्यवहारविदे—व्यवहारः,—लौकिकाऽऽचारादिकं तस्य वित्—ज्ञानं तस्यै, रामादिवत् वर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिविधाऽऽचारज्ञानाय, शिवेतरक्षतये—शिवं—मङ्गलम्, इतरत्—विपरीतं करोति इति शिवेतरम्, तथा,—विपत्—अमङ्गलम्, इतरत्—[illegible], अमङ्गलमित्यर्थः, तस्य क्षतये—नाशाय, भगवत्सूर्यकीर्तनादिनेति शेषः, सद्यः,—पाठस्य श्रवणस्य च समकालमेव, परा—महती, निर्वृतिः,—आनन्दः तस्यै, तथा कान्तासम्मिततया—प्रियातुल्यत्वेन, उपदेशयुजे—उपदेशदानाय, यथा कान्ताया उपदेशो मधुरतया भवति, तथा मधुरमाधुर्योपदेशदानाय इति भावः, भवतीति शेषः।

(२) इष्टा इति।—सहृदयमनोरमाः,—रामादिवर्णनवत्प्रसादाः इत्यर्थः

"रिपुस्ते मृतः" "पुत्रस्ते जातः" इत्यादिवाक्येन जनितस्य आह्लादस्य न लोकोत्तरत्वमिति (१) न तत्र काव्यत्वप्रसक्तिः। तथा च लोकोत्तरचमत्कारितया सहृदयहृदयाऽऽकर्षि वाक्यं काव्यमिति फलितम्। तत्रास्य वाक्यं काव्यं,—यत् यत् चमत्कारचमत्कारितया अमादिव वागमानीय मानसिक-रसानारानि रक्षयति। यथा।—

"मानुषीषु कथं नु स्यादस्य रूपस्य सम्भवः?।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥" (४) [शकु० १०]

उद्गितदृशमवमा सर्द्वं परिम्लानलावण्या गौरी।
मीनाविव वाङ्गुहता सुखान्त पल्लु विप लदापी क॥" (५),वर्णन०

• उद्दीर्णदर्शकवशा सुगौ परिम्लानवर्णना गतुर्वी।
चपलतपापकृतया सुखन्ति पल्लु इव जनाः॥ [इति०]

[illegible]

(४) [illegible]

(५) [illegible]

"अयि कठोर ! यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमतः परम् ? ।
किमभवद्विपिने हरिणीदृशः
कथय नाथ ! कथं बत मन्यसे ?" ॥ (४) [illegible]

एतानि वाक्यानि पाठकानामपि कोमलतमानन्दमनुभावयन्तीति (७) तेषां काव्यत्वम् ।

इति काव्यनिरूपणं नाम प्रथमशिखा ।

द्वितीयशिखा ।

[illegible] —

अभिमतैकार्थबोधि स्यात् वाक्यं पदसमुच्चयः । (१)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"সুপ্তিঙন্তং পদং" প্রাহ পাণিনির্মুনিসত্তমঃ।

[illegible]

[illegible]

"স্যাদ্বাচকো লাক্ষণিকঃ শব্দোঽত্র ব্যঞ্জকস্ত্রিধা।"(২)

[illegible]

"বাচ্যাদয়স্তদর্থাঃ স্যুঃ" ক্রমেণ যথাদিতাঃ। (৩)

[illegible]

"সাক্ষাৎ সঙ্কেতিতং যোঽর্থমভিধত্তে স বাচকঃ।" (৪)

[illegible]

সাক্ষাৎ সঙ্কেতিতম্ "অগ্রাৎ শব্দাদয়মর্থো বোদ্ধব্যঃ" ইতি

[illegible]

(২) [illegible]

(৩) [illegible]

(৪) [illegible]

शब्दस्य स्वाभाविक्या शक्त्या, * व्याकरणादिना वा नियन्त्रितः। इयमेव शक्तिः "अभिधा" इत्युच्यते। अनया बोध्योऽर्थः वाच्यः, स च साक्षात् बोध्यत्वेन प्रधानतया मुख्यार्थ इत्यपि अभिधीयते। यथा,—गोशब्दोऽभिधया गलकम्बलादिमज्जीवविशेषरूपं, पाचकशब्दश्च पाककर्तृरूपञ्चार्थं साक्षात् बोधयति। (१)

* शब्दस्य स्वाभाविकीं शक्तिं सर्वे नाऽऽद्रियन्ते, रूढसम्मतिरेव शब्दानामर्थवाचने हेतुरिति केचिदाचक्षते ; तथा च अभिधाऽपि तन्मते लक्षणाव्यञ्जने इव आरोपितैवेत्यसम्मतिगहनाव-गाहनेन।

(१) शब्दस्येति।—स्वाभाविका—स्वतःसिद्धैवार्थे, शक्त्या—सामर्थ्येनैव ; शक्तिः तत्तदर्थाभिधानशक्तिरिति बोध्यम्। व्याकरणादिनेति—[आदिपदेन उपमानादयो गृह्यन्ते, तदुक्तम्,—

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान कोशाऽऽप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च।

सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा वाक्यस्य शेषात् विवृतेर्वदन्ति॥" इति]।

नियन्त्रित,—नियमित, निर्धारित इत्यर्थः। [तत्र व्याकरणात् यथा,—पाचक इत्यादि। उपमानात् यथा,—गोसदृशो गवय इत्यादि। कोशात् यथा,—"विनायको विघ्नराज द्वैमातुरगणाधिपः" इत्यादि। आप्तवाक्यात् यथा,—पिकशब्दवाच्य इत्यादि। व्यवहारात् यथा,—वृद्धेन युवानमुद्दिश्य "गामानय" इत्युक्ते, तं गवानयन-कार्ये रतं बालोऽयं वाक्यस्य गवादिकार्यानयनकर्मणि शक्तिमवधारयति, ततो "गां बधान, अश्वमानय" इत्युक्ते, तदा पूर्वोक्ते युवानकर्मणि गोशब्दस्य गवादि-अर्थविशेषत्वेन, आनयनशब्दस्य चाऽऽहरणकर्मणि शक्तिमवधारयतीत्यादि। सिद्ध-पदसान्निध्यात् यथा,—"इह सहकारतरौ मधुरं मधुकरः विरौति" इत्यादि। अत्र कमलादौ मधुपानकर्तृत्व समर्थमिति मधुकरशब्दो भ्रमरमेव बोधयतीति ज्ञायते। वाक्यस्य शेषात् यथा,—"यवमयश्चरुर्भवति" इति वाक्ये—"वसन्ते हि सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः॥" इति वाक्यशेषात् यवशब्दस्यैव दीर्घशूकबोधकत्वमित्यादि। विवृतेः,—विवरणम्, यथा,—घटो कलश इत्यादि]।

[illegible]

[illegible] —

"[illegible] सदृशं यत्राऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।
[illegible] मयका [illegible] ॥" (६)

[illegible]

"[illegible] ।
[illegible]"(७)

(६) [illegible]

(७) [illegible]

अभिधामूलां व्यञ्जनामाह विश्वनाथ,—

"अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते।
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाऽऽश्रया॥"(१३)

संयोगाद्याह,—

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥" * (१४)

यथा,—"सशङ्खचक्रो हरिः" इति शङ्खचक्रसंयोगेन हरिः,—विष्णुः। "फणहीनो नागः" इति फणवियोगेन नागः,—सर्पः। "रामलक्ष्मणौ" इति लक्ष्मणसाहचर्येण रामः,—दाशरथिः। "रामार्जुनौ" इत्यत्र विरोधितया रामः,—भार्गवः, अर्जुनः,—कार्त्तवीर्यः। अर्थः,—प्रयोजनम्; यथा,—"स्थाणुं भज भवच्छिदे" इति भवच्छेदरूपप्रयोजनसम्बन्धेन स्थाणुः,—शिवः, न तु शाखाविहीनो वृक्षः। प्रकरणं—प्रस्तावः, यथा,—"यथाऽऽज्ञापयति देवः" इति देवः,—भवान्, राजा वा। लिङ्गं—विशेषकं चिह्नम्; यथा,—"कपर्दी भीमः" इति कपर्देन विशेषकेण भीमः,—शिवः।

* अनेकार्थस्य शब्दस्य कस्यार्थस्य बोधो भवतीत्यनियमे, संयोगादयोऽर्थविशेषबोधने नियामका इत्यर्थः।

(१३) अनेकार्थस्येति।—अनेकार्थस्य—भिन्नार्थस्य, शब्दस्य, एकत्र—एकस्मिन्, अर्थे, संयोगाद्यैः, नियन्त्रिते—निर्द्धारिते सति, अन्यस्य—अर्थस्य, धीहेतुः,—प्रतीतिकारणं, या व्यञ्जना, सा अभिधा आश्रयो यस्याः इति अभिधाऽऽश्रया—अभिधामूलेत्यर्थः।

(१४) संयोग इति।—संयोगः,—संसर्गः, वियोगः,—विरहः, साहचर्यं—सहचारः, विरोधिता—वैरम्। एते शब्दार्थस्य अनवच्छेदे—अनिर्द्धारणे, विशेषस्मृतिहेतवः,—विशेषार्थबोधकारणानीत्यर्थः।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अत्र "मयि न योग्यः खेदः, कुरुष्व तु योग्य." इति काक्वा प्रकाश्यते।

इति शब्दार्थनिरूपणं नाम द्वितीयशिखा।

तृतीयशिखा।

[illegible] काव्यस्य भेदमाह,—

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-व्यङ्ग्यं चित्रमिति त्रिधा। (१

ध्वनिं लक्षयति विश्वनाथ,—

"वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम्।

[illegible]

[illegible]

---

(१) [illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible] ।
[illegible]॥"[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible] ।
[illegible]॥"[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे सङ्क्रमितत्वा-दर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् । यथा,—

"त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥" (४)

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति, अस्मो आत्मीयभावाऽऽत्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमाह,—

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजदर्थान्तरं बोधयति, त मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा —"उपकृतं बहु तत्र" इत्यादौ (० पृ०) पूर्वसूत्रे । अत्राऽऽद्ये —मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं—प्रवेशः, न तु तिरोभावः ; अ एवात्र अजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये,—स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षितान्यपरवाच्यमाह,—

"विवक्षितञ्चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।" (५)
[ध्वनिः]

यत्र वाच्यं विवक्षितं—प्रकाशितस्वरूपं सत्, अन्यपरं—व्यङ्ग्यनिष्ठं, सोऽपरः,—विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिः । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा—प्रदीपो घटस्य ।

(४) त्वामिति ।—त्वामिति [illegible]—[illegible], [illegible] वचिम—[illegible] अत्र विदुषां—पण्डितानां, समवायः,—समूहः, तिष्ठति, अत्र—अस्मिन्, आत्मीयाम्—आत्मनो हितां, मतिम् आस्थाय—आश्रित्य, अत्र स्थितिं विधेहि—कुरु । अत्र [illegible] [illegible] निर्देशे मुख्यार्थस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यमिति बोध्यम् । [illegible] [illegible] ।

(५) विवक्षितेति ।—यत्र वाच्यं विवक्षितं, किन्तु अन्यपरं—[illegible] [illegible], स अपरः,—विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिः ।

तद्विभागः —

स च द्विविधः,—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च।

यदाह स एव,—

"कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः।"(६)

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः,—

न संलक्ष्यः,—सम्यगनुभूयमानः, क्रमः,—प्रतीतिक्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यस्मिन् सः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, स च रसभावादिः। अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् (७) क्रमोऽवश्यमस्त्येव, किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न संलक्ष्यते।

अथ रसनिरूपणम्,—

अथ कोऽयं नाम रसः ? के च विभावादयः ? इत्याहुर्मम्मटभट्टपादाः,—

"कारणान्यथ कार्य्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥
विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः॥"

रत्यादेरित्यादिपदेन हासशोकक्रोधादयो गृह्यन्ते। लौकिके उत्साहादीनां वक्ष्यमाणानां स्थायिभावानां यानि कारणानि— उत्पादकरूपाणि नायकप्रतिनायकादीनि, उद्दीपनरूपाणि—

(६) कोऽपीति।—अलक्ष्य,—अननुभवनीयः, क्रमः,—पौर्वापर्यं यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यत्र स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। लक्ष्यः क्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यत्र स लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इति।

(७) स चेति।—स च व्यङ्ग्य इत्यर्थः। विभावादीति।—विभावादयः,— विभावानुभावव्यभिचारिणः, तेषां प्रतीतिः,—बोधः, कारणं यस्य तस्मात्, तदुक्तं नाट्यशास्त्रे भरताचार्येण रसनिष्पत्तिकारणमुद्दिश्य सूत्रे,—"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति।

नायकप्रतिनायकचेष्टाऽऽदीनि, यानि कार्याणि—विषयाभिमुखगमनादीनि, यानि च सहकारीणि—सहायभूतानि धृतिगर्वादीनि, तानि नाट्ये, काव्ये च चेन्निबध्येरन्, क्रमेण विभावाः, अनुभावाः, व्यभिचारिणश्च कथ्यन्ते। तैर्विभावादिभिर्व्यक्तः,—स्फुटीकृतः, विलक्षणप्रतीतिविषयीकृत इति यावत्, स्थायी भावः रसः कथितः। (८)

रसभेदाः,—

तद्विभेदानाह,—

"आदिमो हास्यकरुण-रौद्रवीरभयानकाः।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ काव्ये रसाः स्मृताः॥"

(अमर)

एषां क्रमेणोदाहरणानि।

आदिमस्य,—

"विवृण्वती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन॥" (९)

(कुमार०)

(८) [illegible]

(९) [illegible]

हास्यस्य,—

"भिक्षो! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे? किं तेन मद्यं विना?
मद्यञ्चापि तव प्रियम्? प्रियमहो! वाराङ्गनाभिः सह।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनम्? द्यूतेन चौर्येण वा,
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः? नष्टस्य कान्या गतिः॥" (१०)

करुणस्य,—

"अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः।
मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्त्तयेत्?॥
यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते।
कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम्?॥" (११) [रामा०]

; मैत्रे यस्य स्वादनम्, अत्र तव भावनीय—वर्णनीयैव, मृदुश्च, भावोक्ता—शङ्कोक्ता, अथवा अनालम्बौ बलौति भाव, शङ्को—चिन्ता। अत्र स्थायिभावस्य रति महत्त्वर्णनाभावेन, सर्वत्र चञ्चला दोलायमानतयानुभावेन, प्रच्छन्नविलोकनआदिना अन्यान्यव्यभिचारिभावेन परिपुष्टा शाङ्गाररसत्वमापद्यते इति बोध्यम्। अनुष्टुभ छन्दः।

(१०) भिक्षो इति।—भिक्षुविषयविटोक्तिरियम्। हे भिक्षो! मांसनिषेवणं—मांसभोजनं, प्रकुरुषे? इत्युक्ते; मद्यं विना तेन—मांसेन, किम्? विना मद्यं मांसभोजनं वृथैव, इति वक्ति। मद्यञ्चापि तव प्रियम्?—प्रीतिकरम्? इत्युक्ते; अहो! वाराङ्गनाभिः,—वेश्याभिः, सह प्रियं, मद्यमिति शेषः, केवलं मद्यं न मम प्रियं, वाराङ्गनाऽऽसम्मीलनसहितं मद्यं मम प्रियमित्यर्थः, इति वक्ति। वेश्या—वाराङ्गना, अर्थरुचिः,—धनलोभा, विना धनं ता न प्रसीदन्तीति भावः, तव धनं कुतः?—धनं नास्त्येव, भिक्षुत्वादिति भाव, इत्युक्ते। द्यूतेन चौर्येण वा, धनम् अस्माकं लभ्यत इति शेष, इति वक्ति। भवतः,—तव, चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि?—चौर्ये द्यूते च आसक्तिरपि? इत्युक्ते; नष्टस्य—भ्रष्टस्य, अन्या—अपरा, गतिः,—उपायः, का?—नैवास्ति, इति वक्ति। अत्र वक्तुर्विटभिक्षुरालम्बनविभाव, तस्य च मांसनिषेवणादिकमनुभाव, तत्तत्प्रश्नोत्तरैराऽऽविष्कृत चपलता व्यभिचारिभाव, एतैः परिपुष्टो हास, हास्यरसत्वमापद्यत इति बोध्यम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।

(११) अदृष्टेति।—कौशल्याया उक्तिरियम्। न दृष्टं दुःखं येन स अदृष्ट-

रौद्रस्य,—

"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्य्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्॥" (१२) [वेणी०]

वीरस्य,—

"क्षुद्राः! सन्त्रासमेते विजहित हरयः! क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः।

दुःख,—कदापि अप्राप्तदुःख, धर्मात्मा—धार्मिक, सर्वभूतहितरत:,—सर्वजन-रञ्जन इति भावः, सखि—कौशल्याया अभिधानमेतत्, दशरथात् जातः, राम इति शेषः, कथं—केन प्रकारेण, वन्येन—वनपतितैः फलादिभिः जीवनेनेत्यर्थः, वर्त्तिता?—वृत्ति—जीविका, कुर्य्यादित्यर्थः। यस्य।—यस्य भृत्याः,—परिजनाः, दासाः,—किङ्कराः, स्वादूनि—मधुराणि, अन्नानि भुञ्जते, सोऽयं रामः वने मूलफलानि कथं भोक्ष्यते? अत्र राम आलम्बनविभावः, तस्य वल्कलधारणादिकमनुभावः, कौशल्याया विषादा-ऽऽवेगादिकञ्चाऽऽधिकं व्यभिचारिभावः, तैः परिपुष्टः सामाजिकानां शोकः करुणरसत्व-मापद्यते इति बोध्यम्। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्।

(१२) कृतमिति।—हतकर्णनिरस्तद्रोणशिरश्छेदकुद्धस्य अश्वत्थाम्नः पाण्डवान् प्रति सक्रोधोक्तिरियम्। ये, निर्मर्य्यादैः,—मर्य्यादा—धर्मव्यवस्था, तद्रहितैरित्यर्थः, सद्यःसममर्य्यादामतिक्रान्तैरिति भावः, (आचार्य्यस्य वधेन हि गुरुवधे मर्य्यादाऽतिक्रमः प्रसिद्ध), मनुजपशुभिः,—पशुरूपैर्मनुष्यैः, उदायुधैः,—उद्यतास्त्रैः, भवद्भिः इदं गुरुपातकम्—महापातकम्, आचार्य्यहननरूपमिति भावः, कृतम्—अनुष्ठितम्, अनु-मतं वा—अनुमोदितं वा, दृष्टं वा—समवलोकितं वा, अयम् अहम्—अस्मिन् सर्वे एत-स्मात्पातकात् न अहमित्यर्थः, नरकरिपुणा—कृष्णेन, सार्द्धं, सभीमकिरीटिनां—सभी-मार्जुनानामित्यर्थः, तेषां—भवतामित्यर्थे, असृङ्मेदोमांसैः,—रक्तवसामांसैः, दिशां—दिग्देवतानां, बलिं—पूजां, ("बलिः पूजोपहारयोः" इत्यमरः) करोमि, तान् नाशयामीति भावः। अत्रार्जुनादय आलम्बनविभावः, अश्वत्थाम्नो विवर्णितमुखं कर्मणाऽऽत्मानुभावः, अमर्षाद्यः गर्वोन्मादादिव्यभिचारिभावः, एतैः परिपुष्टः क्रोधः स्थायिभावः सामाजिकानां रौद्ररसत्वमापद्यतेति बोध्यम्। हरिणी वृत्तम्।

[illegible] (१६)
[illegible]

[illegible],—

"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥"(१७)
[रत्नावली]

(१६) [illegible]

(१७) नष्टमिति ।—[illegible]

नवमः शान्तरसः,—

"निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः॥

[मम्मट]

यथा,—

"अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित् पुण्यारण्ये शिव! शिव! शिवेति प्रलपतः॥" (१०)

[वैरा० शत०]

वत्सलरसः,—

"केचिच्चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः॥"

[विश्वनाथ]

मदः, अभीष्टलाभादिना सम्पूर्णस्पृहता धृतिः, ग्रहाऽऽद्यावेशादिना मनःक्षेपः अपस्मारः, निद्रागतस्य विषयानुभवः सुप्तं, निन्दादिकर्तुर्वैरनिर्यातननिश्चयः अमर्षः, लज्जादिना हेतुना हर्षाऽऽद्याकारगोपनम् अवहित्थं, नीतिमार्गानुसरणादिनाऽर्थनिर्धारणं मतिः। अस्मात् स्पष्टम्।

(१०) अहाविति।—अहौ वा—सर्पे वा, हारे—मुक्तादिविरचितकण्ठाभरणे वा, कुसुमशयने—पुष्पशय्यायां वा, दृषदि—पाषाणे वा, मणौ—हीरकादिरत्ने वा, लोष्टे—मृत्पिण्डे वा, बलवति रिपौ—शत्रौ वा, सुहृदि—मित्रे वा, [illegible]

यथा,—"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।" (१८) [illegible]

[illegible],—

"यत्र व्याजप्रतीतिस्तु [illegible] सम्यग्विभाव्यते ।
स [illegible] स्मृताः ॥"

यथा पूर्वोदाहृते ([illegible]) "[illegible]" इत्यादिश्लोके [illegible] । [illegible]

[illegible],—

"अनुगमे गुणीभूत-व्यङ्ग्यं व्यक्ते तु वाच्यतः ।"

[illegible] । यथा,—

"[illegible]
[illegible] ।

(१८) [illegible]

(१९) [illegible]

[illegible]—१

दिष्ट्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं लम्भितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥"(१८)

[बालरामायण नाटकम् । १० अङ्क० १० श्लोकः]।

अत्र अनुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थपादे नायको राम एवार्थगत्या प्रतीयते, स च केनापीत्युपादानेन वाच्यायमानतयाऽगूढः कृत इति व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वमपनीतम्।

चित्रमाह,—

"व्यङ्ग्यार्थहीनं काव्यं यत् तत्तु चित्रमिति स्मृतम्॥"

चित्रमिति—गुणालङ्कारयुक्तं, व्यङ्ग्यार्थहीनं—स्फुटप्रतीयमानव्यङ्ग्यार्थरहितम्; तच्च अधम काव्यमुच्यते।

तस्य भेदावाह —

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रं द्विविधं तत् प्रकीर्त्तितम्।"

यत्र वाच्यार्थात् शब्दस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वं, तत् शब्दचित्रम्। यथा,—

"कुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक-

स्तम्बाऽऽडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चवतोऽयं गिरिः।

[illegible]

[२०] [illegible]

[illegible]
[illegible] (২১) [illegible]

[illegible] যথা,—

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" (২২)

[illegible]

[illegible]

(২২) [illegible]

चतुर्थशिखा।

अथ दृश्यश्रव्यभेदेन काव्यविभागः,—

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रत्वेन काव्यस्य भेदत्रयमु[illegible]
पुनर्दृश्यश्रव्यत्वभेदेन भेदद्वयमाह,—

"दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्।"

([illegible]

दृश्यकाव्यलक्षणम्,—

"दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपाऽऽरोपात्तु रूपकम्॥" [illegible]

([illegible]

अभिनेयम्—अभिनययोग्यं, तत्र दृश्यं काव्यं, [illegible]
रामाऽऽदिस्वरूपाऽऽरोपाद्रूपकमिति च कथ्यते।

अभिनयस्य लक्षणं भेदांश्च आह,—

"भवेदभिनयोऽवस्थाऽनुकारः स चतुर्विधः।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] रूपकाणि [illegible]। तत्र रूपकाणि—नाटकप्रकरणभाण-[illegible] उपरूपकाणि च—नाटिकात्रोटका-[illegible]। [illegible] नाटकलक्षणम्।

नाटकलक्षणमाह विश्वनाथ,—

"नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम्।
विलासर्द्ध्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः॥
सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम्।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः॥

नायकलक्षणमाह विश्वनाथ,—

* "त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता॥"

(१) [illegible]

राजपेयः,—दुष्मन्तादयः, दिव्यः,—श्रीकृष्णादिः, दिव्यादिव्यः,—यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी। यथा,—श्रीरामचन्द्रः। निर्वहणे—पञ्चमे सन्धौ।

प्रहसनलक्षणम्,—

"भवेत् प्रहसने वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम्।
अङ्गी हास्यरसो नात्र विष्कम्भकप्रवेशकौ॥" (घ)

यथा,—सहस्रतिलक-हास्यार्णव-कौतुकसर्वस्वादि।

नाटिकालक्षणम्,—

"नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्किका।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः॥
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा।
नवानुरागा कन्याऽत्र नायिका नृपवंशजा॥
सम्प्रवर्त्तेत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः।
देवी पुनर्भवेत् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा॥
पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्प-विमर्शाः सन्धयः पुनः॥" (ङ)

विमर्शः,—चतुर्थः सन्धिः। यथा,—रत्नावल्यादिः।

(घ) [illegible]

(ङ) [illegible]

अङ्कलक्षणमाह,—

"प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।
नानाविधानसंयुक्तो बीजसंहृतिमान् न च ॥
युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्नातिप्रचुरपद्यवान् ।
आवश्यकानां कार्य्याणामविरोधात् विनिर्मितः ॥
नानेकदिननिर्वर्त्त्य-कथया सम्प्रयोजितः ।
आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
वधयुद्धविवाहाद्यैर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
देवीपरिजनाऽऽदीनां प्रत्यक्षचरितैर्युतः ॥
अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः ॥"(१)

त्रोटकलक्षणम्,—

"सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।
त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥"

यथा,—विक्रमोर्वशी ।

---

(१) [illegible]

प्रवृत्तकलक्षणम्,—

"कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रभृत् यत्र वर्णयेत्।
तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम्॥" (१२)

सूत्रभृत्—सूत्रधारः। यथा,—

"आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः।
उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं
रामो दशाऽऽस्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः॥" (१३)

ततो रामस्य प्रवेशः।

अवलगितलक्षणम्,—

"यत्रैकस्मिन् समावेशात् कार्य्यमन्यत् प्रसाध्यते।
परानुरोधात् तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः॥"(१४)

(१२) कालमिति।—प्रवृत्तम्—उपस्थितम्, कालं—ऋतुं, वसन्ताऽऽदिर्वर्णितिं यावत्, आश्रित्य सूत्रभृत्—सूत्रधारः, यत्र—यस्मिन्, वर्णयेत्, तत्—तत्कालिकं, वस्तु इति शेषः, आश्रय,—अवलम्बनं यस्य तादृशः तदनुरूपमित्यर्थः, पात्रस्य प्रवेशः, तत् प्रवृत्तकम्।

(१३) आसादितेति।—आसादितः,—प्राप्तः, प्रकटः,—मेघाद्यावरणराहित्यात् सुव्यक्तः, अत एव निर्मलः,—समुज्ज्वलः, चन्द्रस्य हासः,—विकाशो येन तथोक्तः; अन्यत्र—आसादितः,—गृहीतः, रावणवधायेति भावः, प्रकटः,—कोषमुक्त इति यावत्, निर्मलः,—सुशाणित इति यावत्, चन्द्रहासः,—असि र्येन तथोक्तः; विशुद्धा—मेघाद्यावरणराहित्यात् स्वच्छा, कान्तिः,—शोभाऽऽदिज्योति र्यस्य तादृशः; अन्यत्र—विशुद्धा—निर्दोषा, कान्तिः,—शोभा यस्य तादृशः, सम्भृताः,—सम्यक् पोषिताः, विकसिता इत्यर्थः, बन्धुजीवाः,—तदाख्यपुष्पविशेषा येन तथोक्तः; अन्यत्र—सम्भृताः,—रक्षिताः, बन्धुना—समरसुहृदा सुग्रीवाऽऽदीनां, जीवाः,—जीवनानि, रावणेभ्य इति भावः, येन तथोक्तः; एष शरत्समयः, रामः, दशाऽऽस्यमिव—रावणमिव, गाढतमसं—निविडान्धकाराऽऽच्छन्नम्, अन्यत्र—प्रबलतमोगुणाऽऽक्रान्तम्, उग्रं—भयाऽऽवहं, घनकालम्—वर्षाकालम्; अन्यत्र—पतितमेघवर्णम्, उत्खाय—उन्मूल्य, प्राप्तः,—उपस्थितः। अत्र शरद्वर्णनमाश्रित्य पात्रस्य रामस्य प्रवेशः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(१४) यत्रेति।—यत्र परानुरोधात्—परस्य अन्यस्य अनुरोधात्, कार्य्यम्—

[illegible]—[illegible] । यथा,—[illegible] (१९) [illegible] ।

[illegible],—

"पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्येह वस्तुनि ।"

इह—नाटके, वस्तुनि—इतिवृत्ते ।

तल्लक्षणन्तु भरतेन,—

[illegible] —

"यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥"

यत्र यस्मिन् [illegible] चिन्तिते [illegible] अपरोऽर्थः आगन्तुकेन भावेन बोध्यते, तत् पताकास्थानकम् । यथा उत्तररामचरिते,—

"राम । कथं प्रियवचना वत्सापि प्रसुप्तैव ?? (निर्वर्ण्य सस्नेहम्)—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो ? यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ (१९)

[illegible], [illegible], [illegible]—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]— [illegible], [illegible],—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

(१८) [illegible] यथा,—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति बोध्यम् ।

(१९) इयमिति ।—(अत्र "अस्" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]) इयं—सीता, गेहे—गृहे, लक्ष्मीः,—श्रीः, इयं नयनयोः,—नेत्रयोः, अमृत-वर्तिः,—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible],—सीतायाः, स्पर्शो—[illegible], वपुषि—शरीरे, बहुलः,—[illegible], चन्दनरसः, [illegible]-

प्रतिहारी [प्रविश्य]। देव ! उवत्थिदो । (१७)

रामः। अयि ! कः ?

प्रती। आसण्णपरिचारओ देवस्स दुम्मुहो ।" (१८)

अत्र दुर्मुखोपस्थितिरूपार्थे चिन्तिते, सीताविरहरूपार्थः सूचितः ।

यथा वा वेण्याम्,—

"पर्य्याप्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम्" इति दुर्योधनेन कथिते, [प्रविश्य पटाक्षेपेण कञ्चुकी]। "देव ! भग्नं भग्नम्" इत्यनेन वायुना रथकेतनभङ्गरूपार्थे चिन्तिते, भीमेन दुर्योधनोरुभङ्गरूपार्थः सूचितः। (१९)

प्रियचन्दनरसस्पर्शवत् सुशीतलः स्पर्शः प्रतीयत इति भावः; कण्ठे, अर्पित इति शेषः, अयं बाहुः —भुजः, असौ इति शेषः, शिशिरमसृणः,—शिशिरश्चासौ मसृणश्चेति तथाविधः, शीतलकोमल इत्यर्थः, मौक्तिकसरः,—मुक्ताहारः, इत्यलङ्कारमुपमा; अस्याः,—सीतायाः, किं—वस्तु, न प्रेयः ?—प्रियतरमित्यर्थः, आदिदिति शेषः, अपि तु सर्वमेव प्रियं इत्यर्थः , तु—किन्तु, यदि विरहः,—वियोगः, असह्य इति शेषः, परम्—अत्यर्थम्, असह्यः,—दुःसहः, न स्यादिति शेषः; विरह एवासौ दुःसह इत्यर्थः। ["यदि परमसह्यस्तु विरहः" इत्यत्र "यदि पुनरसह्यो न विरहः" इति पाठे,— यदि पुनः,—यदि तु, विरहः असह्यः न, स्यादिति शेषः]। शिखरिणी वृत्तम् ।

(१७) उवत्थिदो।—["देव ! उपस्थितः" इति सं.], विरह इति शेषः। अत्र "उवत्थिदो" इत्यनेन दुर्मुखोपस्थितिरूपेऽर्थे चिन्तिते "विरहः" इत्यनन्तरमेव वक्ष्ये अतर्कितभावेन भाविसीताविरहरूपस्यार्थस्य सूचनात् पताकास्थानकं बोध्यम्।

(१८) आसण्णपरिचारओ इति।—["आसन्नपरिचारकः देवस्य दुर्मुखः" इति सं.]। परिचरति—सेवते इति परिचारकः; आसन्नः,—सदा सन्निहितः, स चासौ परिचारकश्चेति तथोक्तः।

(१९) उदाहरणान्तरं दर्शयति, यथा वेति।—अत्र "ममोरुयुग्मम्" इति दुर्योधनोक्त्यनन्तरमेव कञ्चुकिना प्रविश्य "भग्नं भग्नम्" इति रथकेतनभङ्गरूपे अन्यार्थे उक्ते अतर्कितभावेन दुर्योधनोरुभङ्गरूपार्थस्यानुसन्धानात् पताकास्थानकं बोध्यम्। एवमेव मुद्राराक्षसे यथा,—"चाणक्यः।—अपि नाम दुरात्मा राक्षसः

अर्थोपक्षेपकाः,—

यत्तु युद्धवधाऽऽदिकमन्यत्तानुचितमङ्केष्वदर्शनीयं, तत् सर्वमर्थोपक्षेपकैः (२०) विष्कम्भकाऽऽदिभिः सूच्येत। आदिपदेन प्रवेशकाङ्कावतारादयो गृह्यन्ते।

विष्कम्भकस्य लक्षणमाह [illegible],—

"वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांऽशानां निदर्शकः।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः॥*"(२१)

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानाम्—अतीतानां भाविनाञ्च, निदर्शकः,—सूचकः, मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितः। यथा,—रत्नावल्यां प्रथमाङ्कादौ, अभिज्ञानशकुन्तले च चतुर्थाङ्कादौ।

* "मध्यपात्रप्रयोजितः" इत्यत्र "पादावद्धस्य दर्शितः" इति दर्पणे पाठः।

[illegible]। —[illegible] अहोदो"। अथ—"राघव।—तदपि नाम दुरात्मा [illegible]—। दौवारिक।—[उपसृत्य]। सीदु सीदु"। पुनश्च—"राघव।—[illegible]। दौवारिक।—अवसरो" इत्यादिना [illegible] [illegible] प्रस्तुतस्य सूचनात् [illegible], एवं सूचीभिः [illegible]। [illegible] प्रथमाङ्के [illegible] प्रस्तुतस्य [illegible] सम्बद्धतया "अहोदो" इत्यस्य, तथा चतुर्थेऽङ्के [illegible] प्रस्तुतस्य [illegible] सम्बद्धतया "सीदु सीदु" इत्यस्य च [illegible]। यदुक्तं,—"यत्र प्रस्तुतसन्धि [illegible]" इति।

(२०) अर्थोपक्षेपकैः,—अर्थसूचकैरित्यर्थः, [illegible]सूचकैरिति यावत्।

(२१) वृत्तेति।—वृत्तानाम्—अतीतानां, वर्त्स्यमानानां—भविष्यतां, कथांऽशानां—कथाविभागानां, निदर्शकः,—सूचकः, सङ्क्षिप्तः,—सङ्क्षेपेणोक्तः, अर्थः,—[illegible], मध्येन—मध्यविधेन, न प्रधानेन न नीचेनेति भावः, मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां—नटाभ्यां, प्रयोजितः,—अभिनीतः, [illegible] इति शेषः, विष्कम्भः, उच्यते इति शेषः।

प्रवेशकलक्षणम्,—

"प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा॥" (२२)

[विश्वनाथ]

अनुदात्तोक्त्या—प्राकृतवचनेन, अङ्कद्वयान्तरिति प्रथमाङ्कस्य प्रतिषेधः। यथा,—वेण्यां तृतीयाङ्कादौ।

अङ्कावतारलक्षणम्,—

"अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः॥" (२३)

यथा,—अभिज्ञानशकुन्तले पञ्चमाङ्कान्ते पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कः तदङ्कस्य अङ्गविशेष इवावतीर्णः।

नाटकलक्षणोक्तसन्धिलक्षणमुक्तं दर्पणे,—

"अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति।" (२४)

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः।

---

(२२) प्रवेशक इति।—अनुदात्तोक्त्या—प्राकृतवचनेन, [illegible]

(२३) अङ्कान्ते इति।—[illegible] अङ्कावतार इति स्मृत।

(२४) अन्तरेति।—[illegible]

सन्धीनाह विश्वनाथः,—

"मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः ॥"

मुखलक्षणम्,—

"यत्र बीजसमुत्पत्तिस्तन्मुखं परिकीर्त्तितम्।" (च) [विश्वनाथः]

यथा,—अभिज्ञानशकुन्तले प्रथमाङ्के दुष्मन्तशकुन्तलयोः परस्परानुरागरूपस्य बीजस्य उत्पत्तिः।

प्रतिमुखलक्षणम्,—

"लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत्।" (छ) [दशरूपकम्]

तस्य—बीजस्य। यथा,—तत्रैव द्वितीयेऽङ्के दुष्मन्तानुरागस्य नातिपरिस्फुटप्रकाशः।

गर्भलक्षणम्,—

"फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन।
गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान् मुहुः॥" (ज) [विश्वनाथ.]

यथा,—तत्रैव तृतीयेऽङ्के उभयानुरागस्य सम्यक् प्रकाशः, मुहुरन्वेषणं, शकुन्तलाप्रस्थानाऽऽदिना ह्रासश्च।

(च) यत्रेति।—यत्र—यस्मिन्, बीजस्य—"स्वल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् विसर्पति। फलावसाने यच्चैव बीजं तदिह कीर्त्तितम्॥" इत्युक्तलक्षणस्य, समुत्पत्तिः,—समुद्भवः, तत् मुखम्—तदाख्यसन्धिरित्यर्थः, परिकीर्त्तितम्। यथा—अभिज्ञान-शकुन्तले प्रथमाङ्के दुष्मन्तशकुन्तलयोः [illegible] तदनुराग-रूपबीजसमुत्पत्तिः।

(छ) लक्ष्यालक्ष्य इति।—तस्य—मुखस्य सन्धेः, लक्ष्यालक्ष्य इव—किञ्चिल्लक्ष्य इव,—लक्ष्यमिव, किञ्चित् वा अलक्ष्य,—अलक्ष्यमिव इत्यर्थः, उद्भेदः,—उदयः, प्रकाश इति यावत्, प्रतिमुखं भवेत्।

(ज) फलेति।—फलस्य—प्रतिविधानविषयस्य वस्तुनः, यः प्रधानोपायः तस्य, किञ्चन—ईषदेव, प्रागुद्भिन्नस्य—पूर्वोद्भूतस्य, मुखसन्धौ इति शेषः, यत्र—यस्मिन्, मुहुः,—पुनः पुनः, ह्रासान्वेषणवान् समुद्भेदः,—सम्यक् प्रकाशः, स गर्भः।

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम्।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम्॥
नगरार्णवशैलर्त्तु-चन्द्रसूर्य्याऽऽदिवर्णनैः।
अलङ्कृतमसङ्क्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्॥
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः।
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम्॥
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति॥"(२०

यथा,—रामायण-रघुवंश-शिशुपालवध-नैषधचरिताऽऽदि।

मित्यर्थः, यस्य तादृशं, अन्यथाऽव्यमिति भावः, महाकाव्यं, तत् सर्गबन्धं—सर्गा उच्यते। आदौ,—प्रथमाऽऽरम्भे, नमस्क्रिया—नमस्कारः, वाऽपि—अथवा, वस्तु निर्देशः,—वस्तुनः,—इतिवृत्तस्य, निर्देशः,—समुल्लेखः, तन्मुखं—तस्य—महाकाव्यस्य मुखं—प्रारम्भः, इतिहासकथाभिः, उद्भूतम्—उत्थितं, वा इतरत्—अन्यत्, क ल्पितमिति भावः, सदाश्रयम्—सत्कुलाऽऽधारम्, उत्तम वस्तु समाश्रित [illegible] चतुर्वर्गफलोपेतं—धर्मार्थकाममोक्षफलसम्बद्धं, चतुरोदात्तनायकं—[illegible] धीरोदात्तनायकयुतम्। नगरेति।—नगरम्—पुरम्, अर्णवः—समुद्रः, शैलः पर्वतः, ऋतुः—वसन्ताऽऽदीनां, चन्द्रसूर्याऽऽदीनाञ्च वर्णनैः अलङ्कृतं—शोभित असङ्क्षिप्तं—बहुधैव वर्णितं, विस्तीर्णमित्यर्थः। रसभावेति।—रसाः शृङ्गाराऽऽदयः, भावाः,—रत्यादयः, [illegible] [illegible] च [illegible] निरन्तरम्—निरवकाशं, [illegible] नातिविस्तीर्णैः,—नातिदीर्घैः, [illegible] सर्गैः, श्रव्यवृत्तैः,—[illegible] सुसन्धिभिः,—सुष्ठु सन्धयः,—मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शोपसंहृतिरूपाः [illegible] यत्र तादृशैः, सर्वत्र—सर्वस्मिन् सर्गे, भिन्नवृत्तान्तैः,—भिन्न—पृथक्, वृत्त—वर्णनं—[illegible] अथवा पृथक् पृथक् घटनाविशेषैः, सर्गैः,—[illegible] उपेतं—युक्तं, लोकरञ्जकम्—लोकाऽऽनन्ददं सत्, कल्पान्तरस्थायि—[illegible] सदलङ्कृति [illegible] भवति इत्यर्थः।

खण्डकाव्यलक्षणम्,—

"खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च।"

यथा—मेघदूतादि।

कथालक्षणम्,—

"वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं, तद्भेदास्तु कथाऽऽदयः।"(८८)

यथा—कादम्बर्यादि।

चम्पूलक्षणम्,—

"गद्यपद्यमयं मिश्रं चम्पूरित्यभिधीयते।"

पद्यमिश्रत्वादत्र चाम्पूत्वमिति ज्ञेयम्। ततश्च कादम्बर्यादिषु क्वचित्त्रिपद्यसत्त्वेऽपि न तेषां गद्यकाव्यत्वहानिः।

इति [illegible] चतुर्थप्रभा।

(८८) [illegible]

इति चतुर्थप्रभा।

पञ्चमशिखा।

दोषस्वरूपं तद्भेदाश्चाह,—

काव्यापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः।
पदपदांशवाक्यार्थ-रसानां दूषणेन हि॥

ये खलु पदवाक्यरसाऽऽदिदूषणद्वारेण काव्यस्यापकर्षमुत्पादयन्ति, ते नाम दोषनाम्ना कथ्यन्ते। ते पुनः पद-पदांश-वाक्य-अर्थ-रसदूषणद्वारेण काव्यं दूषयन्तीति प्रथमतः पञ्चविधाः। तत्र,—

पदमात्रगता दोषाः,—

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कृतिता च पदगतान्येव।

निरर्थकत्वम्—अर्थहीनत्वम्। यथा,—'च, वा, ह्या'ऽऽदीनि वृत्तपूरणमात्रप्रयोजनानि रामायणाऽऽदिषु बाहुल्येन दृश्यानि।

असमर्थत्वं—तदर्थे पठितमपि तस्य अवाचकत्वम्। यथा,—"कुञ्जं हन्ति कृशोदरी" इत्यत्र हन्तीति * गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम्।

च्युतसंस्कारत्वं—व्याकरणलक्षणहीनत्वम्। यथा,—

"गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-
माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः॥" (१) [किरातार्जुनीये]

"आङो यमहनः" [१।३।२८ पा०] "स्वाङ्गकर्मकाच्च"

* पदान्तरसहकारेण तु "वहति" इत्यादौ हन्तेर्गमनार्थत्वमस्त्येव।

(१) गाण्डीवीति।—गाण्डीव—तदाख्यं धनुः अस्यास्तीति गाण्डीवी—अर्जुनः, ("कपिध्वजस्य गाण्डीवं गाण्डिवं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः) भुजाभ्यां, विषमविलोचनस्य—विषमाणि—अयुग्मसंख्यकानि, त्रीणि इत्यर्थः, विलोचनानि यस्य तथोक्तस्य, त्रिलोचनस्येत्यर्थः, कनकशिलानिभं—सुवर्णपाषाणसदृशं, वक्षः, आजघ्ने—आहतवान्। प्रहर्षिणी वृत्तम्।

[पा० १।३।२८ सू० वा०] इत्यनुशासनबलादाङ्पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्याऽऽत्मनेपदे नियमितम्, इह तु तदुल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम्।

पदवाक्यगता दोषाः,—

दुःश्रवानुचितार्थत्व ग्राम्यत्वं निहतार्थता।
क्लिष्टत्वमप्रतीतत्वं विरुद्धमतिकारिता॥
अविमृष्टविधेयांश-भावः सन्दिग्धता तथा।
पदवाक्याऽऽश्रिता दोषाः*पदांशेऽप्येषु केचन॥(२)

दुःश्रवत्वं †—परुषवर्णतया श्रुतिदुःखाऽऽवहत्वम्। पदगतं यथा,—

"चक्षुर्भिः सादरं नेत्रैः पीयमानैव सा मुहुः।
सुताऽऽननेन्दुपूर्णाङ्गा कार्तार्थ्यं लभतां कदा॥" (३)

अत्र कार्तार्थ्यमिति श्रुतिकटुः।

* एकमात्रस्य पदस्य दुष्टत्वे पददोषः, पदानामेकाधिकानां तथात्वे वाक्यदोषः, पदानां परिवर्तनेऽपि दोषस्य तादवस्थ्ये अर्थदोषः इत्याहुः।

† "वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते।
रौद्राऽऽदौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत्॥"[विश्वनाथ]
क्रमेणोदाहरणम्,—
"यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।

(२) दुःश्रवेति।—एषु—निरुक्तेषु दुःश्रवत्वाऽऽदिषु दोषेषु मध्ये, केचिदेव [illegible], तेन केचिदित्यनेन, दुःश्रवत्व निहतार्थत्वे इति भावः।

(३) चक्षुर्भिरिति।—चक्षुर्भिः,—[illegible], सुताऽऽननेन्दुपूर्णाङ्गा—[illegible], कार्तार्थ्ये—कृतार्थतां, [illegible] वाक्यमिदम्। अत्र [illegible]। पद्यमिदं [illegible]।

वाक्यगतं यथा,—

"सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनतार्प्सीत् सममंस्त बन्धून्।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च॥" (४)

[भट्टि०]

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥" (ख)

[वेणी०]

अत्र कुपितो वक्ता।

(४) स इति।—स,—राजा दशरथ, वेदान् अध्यैष्ट—अधीतवान्; त्रिदशान्—देवान् यागात् इयक्षन्—विनाशयन्ति, [दश अवस्थे संख्याया वर्तते यो वा] इति तान्, देवानित्यर्थ, ("त्रिदशा विबुधाः सुराः" इत्यमरः) अयष्ट—यज्ञेनार्चितवान्; पितॄन्—अग्निष्वात्ताऽऽदीन्, अतार्प्सीत्—श्राद्धतर्पणाऽऽदिभिः प्रीणितवान्, बन्धून्—पितृव्यमातुलादीन्, सममंस्त—सम्यक् मानितवान्; षड्वर्गं—षणां—कामाऽऽदीनां, वर्गं,—समूहं तं,व्यजेष्ट—विशेषेण जितवान्; नीतौ—नीतिशास्त्रे,अरंस्त—रतवान्, प्रजापालनं राजकार्यमत्राभिप्रेतं; सिद्धेति भावः, अरीन्—शत्रून्, समूलघातं—मूलघातसहितं यथा तथेत्यर्थः, न्यवधीत्—निहतवान्। अत्र अनेकेषाम् "अध्यैष्ट" इत्यादीनां तु अवत्वादाक्यगतं दुःश्रवत्वं बोध्यम्। उपजातिः वृत्तम्।

(ख) य इति।—पाण्डवानुगतेन धृष्टद्युम्नेन पितरि द्रोणे अन्यायेन निहते क्रुद्धस्य अश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। पाण्डवीनां, चमूनां—सेनानां मध्ये, यो यः स्वभुजगुरुमदात्—निजबाहुबलदर्पात् ["स्वभुजगुरुबल" इति पाठे,—स्वभुजा एव गुरुबलं यस्य सः, बाहुमात्रसहाय इत्यर्थः] शस्त्रं बिभर्ति—धरति, पाञ्चालगोत्रे—द्रुपदवंशे, यः यः शिशुः,—बालक, अधिकवयाः,—युवा, प्रौढ़ः, अधिको वेत्यर्थः, वा—किंवा,गर्भशय्या—जरायुः, गतः, मातृजठरस्थित इत्यर्थः, यो यः तत्कर्मसाक्षी—मत्पितृवधदर्शीति भावः, साक्षी—साक्षात् द्रष्टा, द्रष्टाऽपि प्रतीकारार्थं यथाभावेन उदासीन इव स्थित इत्यर्थ, तथा मयि रणे—युद्धव्यापारे इत्यर्थः, चरति—तिष्ठति सति, यश्च यश्च प्रतीपः,—प्रतिकूल, प्रतिरोधकतामवलम्बतीति भावः, क्रोधेन—पितृनिधनजनितेन इति भावः, अन्धः,—कार्याकार्यविवेकशून्यः अहम्, स्वयं—साक्षात्, जगताम् अन्तकस्य अपि—यमस्यापि, अन्तकः—अप्रतिरोध्यकालत्वादिति, तस्य—तस्य पृथक्, न तु अन्यस्य

पदांशेऽप्येतत्, यथा,—

"तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्य्यम्" इत्यत्र "द्ध्यै" इति पदांशं दुष्टमाहुः ।

अनुचितार्थत्वं (५) पदगतं यथा,—

"तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते
प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो
रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥" (६)

अत्र पशुपदं कातर्य्यम् (७) अभिव्यञ्जयदनुचितार्थम् ।

अहतं वाक्यं यथा,—

"अवर्त्तप्रकटविवर्त्तसमपाथो-
मार्थामिथ्यतिकरविभ्रमप्रचण्डः ।

(५) अनुचितार्थत्वम्—अनुपपन्नत्वम् ।

(६) तपस्विभिरिति ।—तपस्विभिः,—चान्द्रायणाद्युग्रतपश्चरणैः जनैः, या [illegible] सुचिरेण—सुदीर्घकालेन, अतिदीर्घकालव्यापिना [illegible] इति भावः, लभ्यते—प्राप्यते, सत्रिभिः,—याज्ञिकैः जनैः, प्रयत्नतः,—बहुधनव्ययेन, या च—गतिः, इष्यते—काम्यते [illegible] रणाश्वमेधे—[illegible], पशुताम्—[illegible] इति भावः, उपागताः,—प्राप्ताः, [illegible] इति भावः, अत एव यशस्विनः,—कीर्त्तिमन्तः, वीराः इति शेषः, तां गतिं—[illegible] इति भावः, आशु—शीघ्रं, प्रयान्ति—गच्छन्ति । [illegible] ।

(७) कातर्य्यमिति ।—कातर्य्यं—दैन्यं, पशवो हि [illegible] [illegible], [illegible] इति भावः ।

[illegible] इति भावः, [illegible] इति शेषः, [illegible] । अत [illegible] "[illegible]" इत्यादौ [illegible] इति दोषम् । [illegible] ।

(८) [illegible]—[illegible], ("[illegible]" [illegible]) [illegible] ,—[illegible], [illegible],—[illegible]

वाक्यगर्भत्वम् ।

वाक्यान्त * (८)—[illegible] ।

[illegible] यथा,—

"किं वदता गोविन्द[illegible] [illegible]" । (८)

निर्यान्ति [illegible]

[illegible]" (च) ([illegible])

[illegible] पूर्वसूत्राणि ।

* [illegible] । यथा अभिज्ञानशाकुन्तले,— "[illegible] मा ।" (ग) अत्र "मालेय" "कुरेय" इति पदे [illegible] ।

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

[illegible]

(ग) [illegible] इति [illegible]]।

वाक्यगतं यथा,—

"ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥" (१०)

प्रथमे गल्लशब्दः, द्वितीये भल्लादयश्च शब्दाः ग्राम्याः ।

निहतार्थत्वम् *—उभयार्थकस्य शब्दस्य अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा,—"यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत्" । (११)

शम्बरशब्दो दैत्यविशेषे प्रसिद्धः, इह तु जले निहतार्थः । (१२)

क्लिष्टत्वम् †—अर्थप्रतीतिव्यवहितत्वम् । पदगतं यथा,—

"क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः" ।

अत्र क्षीरोदजा—लक्ष्मीः, तस्या वसतिः,—पद्मं, तस्य जन्मभुवः,—जलानि, इत्यतिकष्टेन बोधः ।

वाक्यगतं यथा,—

"धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ? ॥" (१३)

अत्र धम्मिल्लस्य—केशपाशस्य, शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः ।

* श्लेषादौ एतन्न दोषः ।

† क्लिष्टत्वं, विरुद्धमतिकारित्वम्, अविमृष्टविधेयांशभावश्च । एतानि समासगतान्येव पददोषाः ।

(१०) ताम्बूलेति ।—ताम्बूलभृतगल्लः,—ताम्बूलपूर्णवदन इत्यर्थः, अयं मानुषः भल्लं—बहु इत्यत्र, जल्पति—कथयति, सद तु सर्वं, विशेषत, यथा तथा—यत्र तत्र, सदैव खादनं—भोजनं, पानञ्च करोति । ग्राम्यत्वं स्फुटम् ।

(११) यमुनेति ।—यमुनायाः शम्बरं—जलं [कर्तृ], ("शम्बरं सलिले तुल्ये दैत्यमत्स्यविशेषयोः" इति मेदिनी) अम्बरम्—आकाशं, व्यतानीत्—व्याप ।

(१२) शम्बरेत्यत्र पदमात्रे पदगतं दुष्टत्वम् । पदांशगतत्वे तु,—"भानुमान् निर्ययौ" इत्युदाहरणं बोध्यम्, अत्र हि मानीति पदांशो दुष्टः ।

(१३) धम्मिल्लस्येति ।—अपूर्वा—पूर्वमदृष्टा अद्भुता वा, बन्धे—केशबन्धनविषये

वाक्यमात्रगतान् दोषानाह,—

"वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते ।
अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा ॥
भग्नप्रक्रमता ख्याति-हतता सङ्करोऽपि च ।
गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥"

वर्णानां रसानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्वैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम्। यथा—"क्षतमनुमतम्" (२० पृ०) इत्यादि पूर्वमुक्तम्। अत्र हि गाढ़बन्धत्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम्। तद्वैपरीत्यकरणात् दोषः।

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणलक्षणानुसारेण कृतः, अनुप्रासमनुसृत्य स्वेच्छया कृतश्च। पूर्वः असकृदेव दोषः, द्वितीयस्तु सकृदपि।

आद्यो यथा,—

"दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ! ते"।

द्वितीयो यथा,—

"वासवाऽऽशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत्"।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःश्रवत्वम्। यथा,—

"उर्व्यसावत्र तर्वालो मर्वन्ते चार्ववस्थितिः।
नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥" (२१)

ख्यातहतिश्च अलङ्कारप्रस्तावे वक्ष्यमाणा। यथा,—

"पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव !।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ॥"

(२१) उर्व्यसाविति।—अत्र अर्व्वे—हरी,—निर्जरेन्द्रस्य, अर्व्वे—अश्वाः, असौ उर्वी—अवनी, चार्वस्थिति,— सुष्ठु स्थिता, तर्वालो—तरूणां श्रेणी, अत्र ऋजु—सरलं यथा तथा, गन्तुं न युज्यते—न शक्यते इत्यर्थः, तत्—तस्मात्, मनाक्—ईषत्, शिरः,—मस्तकं, नमय—नतं कुरु। इत्यादयो ज्ञेयाः।

अधिकपदता ० यथा,—"सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्" इत्यत्र "पिनाकपाणिम्" इति विशेषणमधिकम्।

"कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः" इत्यत्र तु अतिदुष्प्रधृष्यत्व-सूचनाय "पिनाकपाणेः" इति विशेषणं युक्तमेव।

० "गुण क्वाप्यधिकं पदम्" यथा,—

"आचरति दुर्जनो यत् सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान्।
तत्र न जाने जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम्॥" (ङ)

अत्र "न न जाने" इत्ययोगव्यवच्छेदकम्। द्वितीयं "जाने" इति अन्ययोगव्यवच्छेदकम् (च) इति वैचित्र्यातिशय।

"सम्भ्रमे विस्मये हर्षे विषादेऽप्यधिकं पदम्।" गुण एव। सम्भ्रमे यथा,—

"अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्॥"(छ)[१३०]

(ङ) आचरतीति।—दुर्जनः खलः—अतिनिष्ठुर [illegible], मनसाऽपि अगोचरान्—अचिन्त्यान्, [illegible], अर्थान्—कार्याणि [illegible] यत् आचरति—अनुतिष्ठति, तत्र न जाने इति न, अपि तु जाने एव, किन्तु मम निष्ठुरतां नैव स्पृशति—आचरति, दुर्जनस्य दौर्जन्यं जानामि, परं मम [illegible] इति भावः। गीति (आर्याभेदः) वृत्तम्।

(च) अयोगव्यवच्छेदकम्—अयोगस्य—सम्बन्धाभावस्य [illegible], व्यवच्छेदकम्—निवारकम्, तथा च,—दुर्जनस्य दौर्जन्यं न जानामि इति न भाव। जाने इति—द्वितीयं जाने इति पदमित्यर्थः, अन्ययोगस्य—अन्यसम्बन्धस्य, व्यवच्छेदकम्, तथा च,—अहं जाने, नान्य इति, अथवा,—अहं यथा जाने, तथा नान्य इति भाव।

(छ) अर्घ्यमिति।—[illegible] एव [illegible] अर्घ्यम्, अर्घ्यम् इति [illegible] इति वादिनं नृपं—[illegible], [illegible] अनवेक्ष्य—[illegible], भरताग्रजः,—रामः, [illegible] [illegible], ततः,—[illegible] क्षत्रकोपदहनार्चिषं—[illegible] इति [illegible], [illegible] उदग्रतारकां, दृशं—चक्षुः, सन्दधे—[illegible]। [illegible] वृत्तम्।

द्वि—६

वाक्यमात्रगतान् दोषानाह,—

"वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते।
अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा॥
भग्नप्रक्रमता ख्याति-हतता सङ्करोऽपि च।
गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः॥"

वर्णानां रसानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्वैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम्। यथा,—"अतनुमतम्" (२० पृ०) इत्यादि पूर्वमुक्तम्। अत्र हि गाढ़बन्धत्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम्। तद्वैपरीत्यकरणात् दोषः।

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणलक्षणानुसारेण कृतः, अनुप्रासनमुसन्धाय स्वेच्छया कृतश्च। पूर्वः असकृदेव दोषः, द्वितीयस्तु सकृदपि।

आद्यो यथा,—

"दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि! ते"।

द्वितीयो यथा,—

"वासवाऽऽशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत्"।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःखावहत्वम्। यथा,—

"उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः।
नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्ममाक्॥" (२१)

व्याजस्तुतिश्च अलङ्कारप्रस्तावे वक्ष्यमाणा। यथा,—

"पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव!।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति समभावयोः सदनम्॥"

(२१) उर्व्यसाविति।—अत्र मर्वन्ते—मरौ,—[illegible], अन्ते—समीपे, असौ तर्वाली—तरुपङ्क्तिः, चार्ववस्थितिः,— चारु स्थिता, [illegible], अत्र—ऋजु यथा तथा, गन्तुं न युज्यते—[illegible], तत्—तस्मात्, ममाक्—मम, शिरः,—मस्तकम्, नमय—नतं कुरु। [illegible]

अधिकपदता ० यथा,—"सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्" इत्यत्र "पिनाकपाणिम्" इति विशेषणमधिकम्।

"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे" इत्यत्र तु धैर्य्यच्युत्यसामर्थ्य-सूचनाय "पिनाकपाणे" इति विशेषणं युक्तमेव।

० "गुणः क्वाप्यधिकं पदम्" यथा,—

"आचरति दुर्जनो यत् सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान्।
तत्र न जाने जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम्॥" (ङ)

अत्र "न न जाने" इत्ययोगव्यवच्छेदकम्। द्वितीयं "जाने" इति अन्ययोगव्यवच्छेदकम् (च) इति वैचित्र्यातिशयः।

"समाप्ते विमर्षे हर्षे विषादेऽप्यधिकं पदम्।" गुण एव। समाप्ते यथा,—

"अर्थ्यमर्थ्यमितिवादिनं नृपं नोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः।
यज्ञकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्॥"(छ)[२०]

(ङ) आचरतीति।—दुर्जनः खलः—[illegible]

(च) अयोगव्यवच्छेदक—[illegible]

(छ) अर्थ्यमिति।—[illegible]

छा—६

न्यूनपदता * यथा,—"तथाभूतां दृष्ट्वा" (१४ पृ०) इत्यादौ पूर्वमुक्ते। अत्र "अस्माभिः" इति, "खिन्ने" इत्यस्मात् पूर्वं "इत्थम्" इति च पदं न्यूनम्।

विस्मये हर्षे च यथा,—

"दृष्टा स्फीतोऽभवदलिरसौ लेह्यपद्मं विशालं
चित्रं! चित्रं! किमिति! किमिति! व्याहरन् निष्पपात।
नास्मिन् गन्धो न च मधुकणा नास्ति तत् सौकुमार्यं
घूर्णन् मूढो वत। नतशिरा व्रीडया निर्जगाम॥" (ञ) [illegible]

विषादे यथा,—

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम्।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा! हन्त! हन्त! नलिनीं गज उज्जहार॥"
[सर्व[illegible]

* "उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः।"

(ञ) दृष्टेति।—[illegible] अलिः,—भ्रमरः, विशालं—महत्, लेह्यपद्मं—[illegible] कमलं, दृष्ट्वा, स्फीतः,—आनन्दोत्फुल्लः [illegible], अभवत्; चित्रं! आश्चर्यं, किमिति किमिति व्याहरन्—ब्रुवन्, निष्पपात, अस्मिन् [illegible], अस्मिन्—लेह्यपद्मे, न गन्धः, न च मधुकणा—मकरन्दबिन्दुश्च न, [illegible], [illegible] इति शेषः सौकुमार्यं—सुकोमलत्वम्, [illegible] इति शेषः, वत—खेदे, मूढः घूर्णन् व्रीडया—लज्जया, नतशिराः,—[illegible] सन्, निर्जगाम, तस्मादिति शेषः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्।

(ट) रात्रिरिति।—रात्रिः गमिष्यति—रजनी निवर्तिष्यते, [illegible] भास्वान्—सूर्यः, उदेष्यति—उदयं [illegible], पद्मजाल[illegible] [illegible]ति—विकसिष्यति, कोषगते—कमलकुड्मलस्थिते, द्विरेफे—भ्र[illegible] [illegible], विचिन्तयति सति, हा! हन्त! हन्त!—विषादसूचक[illegible] [illegible], नलिनीं [illegible] [illegible] वसन्ततिलकं [illegible]

অধিকপদত্বং গুণঃ যথা,—

"[illegible] ।

[illegible] কদাচন ॥" (৫৫) [illegible]

অত্র [illegible] ইতি পুনঃ [illegible], [illegible]

[illegible] । "[illegible] গুণঃ" ইত্যুক্তম্ ।

অক্রমত্বম্—অবিদ্যমানঃ ক্রমঃ,—পৌর্ব্বাপর্য্যনিয়মো যত্র তৎ, তস্য ভাবঃ । যথা—

"দ্বয়ং গতং সম্প্রতি শোচনীয়তাং

সমাগমপ্রার্থনয়া কপালিনঃ ।

---

* অত্র লোকস্যেত্যত্র চ ন যুক্তঃ, তত্র অধিকপদত্বম্; [illegible] সর্ব্বনাম্না বা সম্বন্ধো যুক্তঃ, তত্র [illegible]পদত্বম্ ।

বিহিতস্যানুবাদ্যত্বে কথিতপদং গুণঃ । যথা,—

"উদেতি সবিতা তাম্রস্তাম্র এবাস্তমেতি চ ।

সম্পত্তৌ চ বিপত্তৌ চ মহতামেকরূপতা ॥" (অ)

অত্র তাম্রপদস্য কথিতপদত্বেঽপি [illegible]

[illegible] । যথা বা,—

"জিতেন্দ্রিয়ত্বং বিনয়স্য কারণং গুণপ্রকর্ষো বিনয়াদবাপ্যতে ।

গুণপ্রকর্ষেণ জনোঽনুরজ্যতে জনানুরাগপ্রভবা হি সম্পদঃ ॥"

---

(৫৫) [illegible]

(৫৬) [illegible]

(অ) উদেতীতি।—সবিতা—সূর্য্যঃ, তাম্রঃ—রক্তবর্ণঃ, উদেতি—উদয়ং যাতি, [illegible] অস্তমেতি চ—অস্তং গচ্ছতি চ । তথা হি, মহতাং জনানামিতি [illegible] সম্পত্তৌ—সম্পদি চ, বিপত্তৌ—বিপদি চ, একরূপতা—তুল্যতা; মহতাং [illegible] ইতি ভাবঃ । [illegible]

।

कान्ता च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥" (२१) [कुमार०]

अत्र "त्वम्" इत्यनन्तरं चकारो युक्तः।

भग्नप्रक्रमता—भग्नः प्रक्रमः,—उद्देशानुगुणः प्रस्तावो यस्मिन् तत् भग्नप्रक्रमं, तस्य भावः। यथा,—

"यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति लक्ष्मीः॥" (२२)
(किरातार्जुन)

अत्र "सुखलिप्सया वा" इत्यत्र "सुखमीहितुं वा" इति तुमन्तप्रयोग एव युक्तः।

ख्यातिहतता—प्रसिद्धित्यागः। मेघाऽऽदीनां गर्जितादेव प्रसिद्धं, तदन्यथाकथने ख्यातिहतत्वम्।

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्करः। यथा,—

"किमिति न पश्यसि? कोपं पादगतं बहुगुणमाद्रियस्वेमम्।
ननु मुञ्च हृदयनाथं सदयं मनसस्तमोरूपम्॥"

[illegible]

अत्र पादेनैव वक्तुं शक्यत्वात् किमिति न पठति ?
[illegible] सप्तम्यादिकल्प, [illegible] मुखेऽवगतः। अत्र-
[illegible] तु [illegible]।

वाक्यान्तरे वाक्यान्तरप्रवेशो गर्भितत्वम्। * यथा,—

"परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः।
[illegible] आयुष्मता न विधेया कदाचन॥"

अत्र तृतीयपादवाक्यं वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टम्।

[illegible],—

[illegible]प्यक्रमताप्रयुक्तत्वं व्याहतत्वमहेतुता।
[illegible]समर्थोक्तता [illegible] ख्यातिविरुद्धता॥

---

* गर्भितत्वं काव्यदुष्टं, यथा,—

"दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्॥"(८)

अत्र "वदन्त एव हि" इत्यादिवाक्यं वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्ट[illegible]
[illegible] पुष्णाति।

---

(८) [illegible] — [illegible] सिद्धा [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible]— [illegible] वदन्त एव— [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible]— [illegible] रामाय [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible]— [illegible]

कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥" (२१) [कुमार०]

अत्र "त्वम्" इत्यनन्तरं चकारो युक्तः।

भग्नप्रक्रमता—भग्नः प्रक्रमः,—उद्देशानुगुणः प्रस्तावो यस्मिन् तत् भग्नप्रक्रमं, तस्य भावः। यथा,—

"यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः॥"(२२)
(किरातार्जुने)

अत्र "सुखलिप्सया वा" इत्यत्र "सुखमीहितुं वा" इति तुमन्तप्रयोग एव युक्तः।

ख्यातिहतता—प्रसिद्धित्यागः। सिंहाऽऽदीनां गर्जितादेः प्रसिद्धं, तदन्यथावर्णने ख्यातिहतत्वम्।

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्करः। यथा,—

"किमिति न पश्यसि? कोपं पादगतं बहुगुणमादिषस्वैनम्।
मम मुञ्च हृदयनाथं सदयं मनसस्तमोरूपम्॥"

[illegible]

(२२) [illegible]

अत्र पाणौ कम्पितयोर्मध्ये सुकुमारचित्रमध्यमाऽऽस्फा-
लितानां स्तनयोः चमत्कारं वहति, सा तयोरेकाक्षपरिचिता:
अवलम्बितबाहुलता कथमपि भवतु ? इत्येकोऽयं । पादपाणिस्थ-
प्रसङ्गात् त्रिपदता वहति, सा त्रिपरिचिता: कथं पदपा
भवन्ति ? इति द्वितीयोऽयं । एवंरूपमपि नितरां दुर्बोधम् ;
तस्मात् परिहर्तव्योऽपि [illegible] ।

कस्यचित् प्रागुक्तपदस्य वा अभिधाय पश्चात् तदन्यपदा-
भिधानं व्याहतत्वम् । यथा,—

"श्वसिति हृदयं यूनां न वरं मृगलाञ्छनः ।
योऽस्य [illegible] कौमुदीचन्द्रिका ॥" (२०)

अत्र [illegible] नाऽऽनन्दहेतु, [illegible]
तस्याः चन्द्रिकात्वाऽऽरोपः ।

[illegible]

(२०) [illegible]

अनुप्रासो विधेयस्याविमर्शोद्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"

दुष्क्रमता—दुः,—दुष्टः, विरुद्ध इति यावत् क्रमः,—रच
क्रमो यस्मिन् स दुष्क्रमः ; यथा,—भवताऽऽदिष्टे श्र
मवासोऽहमद्य, ततः कुसुमोत्सवेऽनन्तरं पुष्पेषु निलीयमान
भ्रमरकुलमिति यथाक्रममेवैतेषामाविष्कारमनुचितं, विचित्रं
विना ततोऽन्यथाकथनं दुष्क्रमतादोषः। एवमन्यत्रापि।

ग्राम्यत्व * यथा,—

"ताम्रमङ्कारस्नुषोऽयमर्को मज्जति वारिधौ"। (२५

कष्टत्वम—पर्यवसानेऽर्थावधितत्वम्। यथा,—

"सदा मध्ये यासामियममृतनिष्यन्दसरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम्।
प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः॥" (२६

* ग्राम्यत्वमश्लीलेषु गुणः, यथा,—

"एसो ससहरबिम्बो दीसइ हेयङ्गवीणपिंडो व्व।
एदे अ रस्सिसमोहा पडंति भाआसु दुद्धधार व्व॥" (ठ)

(२५) ताम्रेति।—ताम्रमङ्कारैः—रक्तवर्णमयूखविशेषैः, स्नुषः
सर्पः,—सूर्यः, वारिधौ—समुद्रे, मज्जति—मज्जतीत्यर्थः।

(२६) सदेति।—यन्नतवत् नियतः,—सदाम इति यावत्, तेन सार
स्वती, बहुमार्गा—नानारीतिमद्वृत्ता, उद्दामा—प्रौढा, एव सरस्वती—

(ठ) एसो ससि।—["एष शशधरबिम्बो दृश्यते हैयङ्गवीनपिण्ड इव। ए
रश्मिसमूहा पतन्ति भाजनेषु दुग्धधारा इव॥" इति संस्कृतम्]। पूर्वं लि
कोऽसि। एष,—परिदृश्यमानः, शशधरबिम्बः,—चन्द्रमण्डलं, ("बिम्बो
मण्डलं बिम्" इत्यमरः) हैयङ्गवीनपिण्डः,—नवनीतपिण्ड इव, दृश्यते, अ
पि च, एते च रश्मिसमूहाः,—किरणपुञ्जाः, भाजनेषु—दिक्षु, ("दिशस्तु क
काष्ठा भाजान्त हरितश्च ताः" इत्यमरः) दुग्धधारा इव पतन्ति। अत्र हैयङ्गवीनपि
दुग्धधारात्मकाधस्थानां ग्राम्यं, अनुरञ्जकत्वेनात्र गुणत्वमेव।

अत्र यासां कविवचोनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमाऽऽत्मक-त्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति, ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु ? इत्येकोऽर्थः । यासामादित्य-प्रभाया मध्ये त्रिपथगा वहति, ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्ति ? इति द्वितीयोऽर्थः । अर्थद्वयमपि नितरां दुर्बोधम् ; शब्दानां परिवर्त्तनेऽपि कष्टतायास्तादवस्थ्यादयमर्थदोषः ।

कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वा अभिधाय पश्चात् तदन्यथा-प्रतिपादनं व्याहतत्वम् । यथा,—

"हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलाऽऽदयः ।
वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका ॥" (२०)

अत्र येषामिन्दुकला नाऽऽनन्दहेतुः, तेषामेवाऽऽनन्दाय तन्व्याः चन्द्रिकात्वाऽऽरोपः ।

[illegible]

(२०) [illegible]

अहेतुता—(निर्हेतुता) * हेतोरवचनम् ; यथा,—

"गृहीतं येनाऽऽसीः परपरिभवान्नोचितमपि
प्रभावात् यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयात्
विमोक्ष्ये शस्त्र! त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते॥"(२८)
[वेणीसंहार०]

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम्।

* "निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषता नैव गच्छति"।

यथा,—"चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते
पद्माऽऽश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्।
उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रया प्रीतिमवाप लक्ष्मीः॥" (ङ) [कुमारस०]

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते' इति हेतुं नापेक्षते।

(२८) गृहीतमिति।—वधं प्रति क्रोधात् त्यज्यमानमस्त्रं सम्बोध्य अश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। हे शस्त्र! येन, मत्पित्रेति भावः, त्वं परपरिभवात्—द्रुपदादिकृतपराभवात् परिभवभयादित्यर्थः, ["परिभवभयात्" इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः] नोचितम्—अनुचितमपि ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणनिषेधादिति भावः, गृहीतम्—अवलम्बितम्, आसीः,—अभवः, यस्य—मत्पितुः, प्रभावात्—तेजसः, तव कश्चन—कोऽपि, जन इति शेषः, विषयः,—गोचरीभूतः, न अभूत् इति खलु न, अपि तु सर्व एव जनस्तव गोचरीभूत इत्यर्थः, द्रोणस्य सर्वजयित्वात्, अन्यथा त्वां वस्तुतः ... इति भावः; तेन—मम पित्रा, सुतशोकात्—सुतस्य मिथ्याश्रुतस्य मम शोकात्, न तु भयात्, शत्रुभ्य इति शेषः, त्वं परित्यक्तम् असि, अहमपि त्वां विमोक्ष्ये—त्यक्ष्यामि, यतः,—शोकादिहेतोः, भवते—तुभ्यम्, स्वस्ति—शुभम्, भूयादिति शेषः। शिखरिणी छन्दः।

(ङ) चन्द्रमिति।—पार्वत्या मुखवर्णनमिदम्। लोला—चपला, लक्ष्मीः चन्द्रं गता सती, रात्राविति भावः, पद्मगुणान्—सौगन्ध्यादिपद्मगुणानीति यावत्, न भुङ्क्ते—नाऽनुभवति, पद्माऽऽश्रिता—पद्माश्रिता सती दिवा इति भावः,

अनवीकृतत्वं यथा,—

"प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम्?
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम्?
सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम्?
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम्?" (२८) [वैराग्यशत०]

अत्र "ततः किम्?" इति न नवीकृतम्। *

पौनरुक्त्यं यथा,—

"अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम्।
कर्णालं सम्भ्रमेण व्रज कृप। समरं मुञ्च हार्दिक्य। शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरां को भयस्यावकाशः॥" (३०)
[वेणीसंहार०]

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः।

* प्रकारान्तरेण निर्दिश्यत्वं नवीकृतत्वम्। "ततः किम्" इत्यत्र "तस्मात् किम्" इत्यादिरूपेण शब्दपरिवर्त्तनेऽपि चमत्कारभावादनवीकृतत्वमेवेति कथितपदत्वाद्भेदः।

(२८) प्राप्ता इति।—सकलविषयविरागित्वं वर्णितमिदम्। सकलकामदुघाः—सर्वमनोरथपूरकाः, श्रियः,—सम्पदः, प्राप्ताः, [illegible], ततः किम्?—न किमपीत्यर्थः। विद्विषतां—वैरिणां, शिरसि पदं दत्तं, वैरिणो निर्जिता इति भावः, ततः किम्?। विभवैः,—सम्पद्भिः, प्रणयिनः,—बन्धवः, सन्तर्पिताः,—प्रीणिताः, ततः किम्?। तनुभृतां—प्राणिनां, तनुभिः,—शरीरैः, कल्पं—[illegible] यावदित्यर्थः, स्थितं—[illegible], ततः किम्? सर्वमेवा[illegible] इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(३०) अस्त्रेति।—[illegible] अस्त्राणि,—शस्त्राणि, ज्वाला,—शिखा, ताः ("[illegible]" इति [illegible]) आलीढः—आस्वादितः, प्रतिबलं—शत्रुसैन्यम्, ("बलिनी सेनाऽनीकिनी" इत्यमरः) [illegible]; [illegible] [illegible] — [illegible], कृप, [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible] इति भावः। [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible]। [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] इति भावः। स्रग्धरा छन्दः।

[illegible] —

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

“तमयचार ममरै निमग्नमधो • इति.” ।

अत्र हरि' शब्दं साकांक्ष्यमिदम् ।

विध.—विधेयस्य, अनुवादः,—अप्राधान्येन निर्देशः, यथा,—“तदसपदिविबोधितः स्मृतिभिरस्य शिवे निनाद” इत्यत्र प्लवितः पदक्षेन बोध्यते इति विधेयम् ।

रसदोषानाह,—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।
प्रतिकूलविभावादि-ग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ॥

मौर्वी रोलम्बमाला, धनुरथ विटपा कौसुमाः पुष्पकेतो-
र्भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं, स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ।
अत्राभ्यासे, निशायां विकसति कुमुदं, चन्द्रिका ग्लानयेद्,
शिखण्ड्यादिषु नृत्यं भवति च शिखिनां, नाप्यशोके फलं स्यात् ।
न स्यान्मालती वसन्ते, न च कुसुमफलैर्गन्धसारद्रुमाणा-
मित्याद्युक्तमन्यत् कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ।” (८)

• अत्र शूलशब्दस्य पर्यायान्तरप्रयोगादोषेऽपि दोषस्यास्य सद्भाव इति प्राचीनमतस्यासङ्गतिः ।

विकसति। कृता—तद्वदाणाम्, पाठ इत्यादि सर्वबोधा इति भेद । विधेयत्व— विदलन,पाठे,—अनार्थ ,इदर्थ अनुरति—विशोधने। पुष्पकेतो,—कामस्य,मौर्वी— ज्या, रोलम्बमाला—भ्रमरपंक्ति, धनु कोदण्ड, विटपा —शाखा, कौसुमा,— कुसुमनिर्मिता । बाण—कामस्य, बाणै कुसुमानां इदर्थ भिन्न—विदीर्ण, स्यात् । स्त्रीकटाक्षेण तद्वत्—भिन्नं स्यादित्यर्थ । अत्र—दिवसे, अभ्यासे—बहुशः, निशायां कुमुदं—कैरवं, तथा कुमुदस्य चन्द्रिका विकसति ; चन्द्रिकाया दुग्धपयोद- समुद्रादिसादृश्यं बहुधावर्णितं वा सर्वबोधा इति भाव । शिखण्ड्यादिषु—अनिशु शिखण्डिषु, शिखिनां—मयूराणां, नृत्य भवति। अशोके च फल नाम—नैव, स्यात् । वसन्ते मालती—मालतीपुष्पं, न स्यात् । गन्धसारद्रुमाणां—चन्दनवृक्षाणां, कुसुम फलञ्च न स्यात्, इत्यादि तथा अन्यत् कवीनां प्रबन्धे—सिद्धान्तादिषु, सत्कवीनां प्रबन्धे—ग्रन्थे, अद्वैत—हृदयम्, अन्यत्रापि बहुधा दृष्टम् ।

[illegible] [illegible] [illegible]तिविभूतिः ।
[illegible] [illegible] [illegible] विपर्ययः ॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यथा,—[illegible] निर्वेदाऽऽदीनां [illegible], वीरे च [illegible]भावाऽऽदीनां भयानकस्यानुभावाऽऽदीनां ग्रहणम्। (११)

पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा,—कादम्बर्यां महाश्वेताविलापे।

अकाण्डे—अनुचितेऽवसरे, प्रथनं—प्रकटनम्। यथा,—वेण्यां द्वितीयेऽङ्के अनेकवीरक्षये प्रवृत्ते दुर्योधनस्य भानुमत्या प्रमोदवर्णनम्।

अकाण्डे छेदः यथा,—वीरचरिते राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे "कङ्कणमोचनाय गच्छामि" इति राघवस्योक्तिः। (१२)

अङ्गस्य अतिविस्तृतिः यथा,—किरातार्जुनीये सुराङ्गनाविलासाऽऽदिवर्णने। (१३)

अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा,—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्याऽऽगमने सागरिकाया विस्मृतिः। (१४)

---

(११) [illegible]

(१२) वीरचरिते—रामम् अधिकृत्य [illegible] नाटके। [illegible] कङ्कणमोचनाय— [illegible] वीरचरिते द्वितीयाङ्के,—"को वीर [illegible]" इति [illegible] "कङ्कण" [illegible] कङ्कणमोचनाय [illegible] इति दोषः।

(१३) किरातार्जुनीयस्य [illegible]

(१४) अङ्गिन इति।—अङ्गिनः,—[illegible] [illegible]

प्रकृतयः,—दिव्याः, अदिव्याः, दिव्यादिव्याश्च, तेषु धीरोदात्ताऽऽदयः, तत्र यो यथाभूतः, तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः; यथा,—रामस्य छद्मना वालिवधः। यद्वा,—कुमारसम्भवे अष्टमे उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगवर्णनम्।

दोषाणां क्वचिददोषत्वं क्वचिद्गुणत्वञ्च.—

उक्तानां दोषाणां केषाञ्चित् क्वचिददोषत्वं, क्वचिद्गुणत्वञ्च तत्र तत्तद्दोषोल्लेखस्थलेषु पत्राधोभागे द्रष्टव्यम्।

"अनुकरणात्तु सर्वेषां दोषाणां स्याददोषता।"

यथा,—प्रमत्तस्येव वैधेयः "स्कन्धस्ते यदि बाधति।" (११) अत्र बाधतीति दुष्टमप्यनुकरणत्वाददुष्टम्।

इति दोषविवेचनं नाम पञ्चमशिखा।

षष्ठशिखा।

गुणस्वरूपमाह ग्रन्थकारः.—

"ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्य्यादय इवाऽऽत्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः॥"

आत्मन एव हि यथा शौर्य्याऽऽदयः, नाऽऽकारस्य, तथा रस-

[illegible]

(११) [illegible]

[illegible]

एते च माधुर्य्यादयो गुणाः, न वर्णानाम् । अचलस्थितयः,—
स्थिरतात्पर्याः ।

तद्विभाग :—

"माधुर्य्यौजःप्रसादाऽऽख्यास्त्रयस्ते" समुदीरिताः ।

माधुर्यलक्षणमाह —

"आह्लादकत्वं माधुर्य्यं" चित्तस्य "द्रुतिकारणम् ।"

आह्लादकत्वम्—आनन्दजनकत्वम् । द्रुतिः—गलितत्वमिव ।

करुणादौ तदतिशयमाह —

"करुणे विप्रलम्भे तत् शान्ते चातिशयान्वितम् ।"
[८२]

अस्मात् द्रुतिहेतुत्वादित्यर्थः ।

वर्णादि माधुर्यव्यञ्जकम्,—

"मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताः ट-ठ-ड-ढान् विना ।
र-णौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ॥" (१)
[विश्वनाथ]

यथा,—

"तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥" (२)
[कुमारसं०]

---

(१) मूर्ध्नीति।—मूर्ध्नि—शिरसि, वर्गान्त्यवर्णेन—ङञणनमैः, युक्ताः,—ट ठ ड ढान् विना—टादिचतुष्टयं वर्जं, लघू—अदीर्घौ च, र णौ च—रेफणकारौ, वर्णाः,—एते वर्णाः, तद्व्यक्तौ—तस्य—माधुर्यस्य व्यक्तौ—प्रकटने, कारणतां—हेतुतां, गताः,—प्राप्ता भवन्ति, तथा अवृत्तिः,—असमासता, वा—अथवा, अल्पवृत्तिः,—अल्पसमासता, मधुरा—मनोहारिणी, रचना—पदसन्दर्भः, तद्व्यक्तौ कारणतां गतेति शेषः ।

(२) तदिदमिति।—कामविरहितायाः रतेर्वचनं इति विज्ञेयम् । [शे

[illegible]

"ओजश्चित्तस्य विस्तार-रूपं दीप्तत्वमुच्यते।
वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाऽऽधिक्यमस्य तु॥
वर्गस्याऽऽद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ।
उपर्यधो द्वयोर्वा स-रेफाट-ठ-ड-ढैः सह॥
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः।
तथा समासबहुला घटनौद्धत्यशालिनी॥ (१)

[illegible]

यथा,—"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ॥" (४) [१६०]

[illegible],—

"चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ।
शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थ-बोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥"(५)

यथा,—

'[illegible] ।
[illegible] ?"(६)
[१७०]

इत्यादिकं कालिदासग्रन्थेषु रामायणे च बाहुल्येन द्रष्टव्यम् ।

---

(४) [illegible]

(५) [illegible]

(६) [illegible]

"एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः।" (७)

गुणवृत्त्या—परम्परया।

इति गुणविवेको नाम षष्ठशिखा।

सप्तमशिखा।

रीतिलक्षणं तद्भेदांश्चाह,—

"अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम्।
तत्र वैदर्भगौड़ीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ [illegible]

प्रस्फुटान्तरौ—स्फुटप्रतीयमानभेदौ। मार्गः,—रीतिः, स[illegible]
च पदविन्यासप्रणालीरूपा। यथाऽऽह विश्वनाथः,—

"पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्।" (१)

[illegible]

(७) एषामिति।—एषां—माधुर्यादीनां गुणानाम्, शब्दगुणत्वं गुणवृत्त्या—परम्परया, बुधैः उच्यते—कथ्यते। गुणवृत्तिस्तु आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धेनेति बोध्य[illegible]

इति षष्ठशिखा।

(१) पदेति।—पदानां—सुप्तिङन्तानाम्, सङ्घटना—संयोजना, [illegible] विन्यास इत्यर्थः, रीतिः,—रचना, [रीयते गुणानां विशेषो याति अनयेति री[illegible] "रीङ् गतौ" इत्यनेन क्तिन्, [illegible]]। [illegible] अङ्गानाम्—अवयवानाम्, संस्थाविशेषवत्—अवयवसन्निवेशवत्, [illegible]
[illegible]

वैदर्भीलक्षणमाह च तत्र —

"माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललिताऽऽत्मिका ।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥" (२)

ललिताऽऽत्मिका—मधुरस्वरूपा । वृत्तिः,—समासः । यथा,—"तदिदं क्रियताम्" (७१ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम् ।

गौडीलक्षणमाह,—

"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासबहुला गौड़ी" दर्पणे समुदीरिता ॥ (३)

बन्धः,—रचना । आडम्बरः,—गाढ़ः । यथा,—"चञ्चद्भुजभ्रमित" (७७ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम् ।

इति रीतिविवेचनं नाम सप्तमशिखा ।

अष्टमशिखा ।

अलङ्कारलक्षणमाह,—

"काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।" [८७]

अलङ्कारविभाग,—

ते च द्विविधाः,—शब्दगताः अर्थगताश्च ।

---

(२) वैदर्भीमाह, माधुर्य्येति ।—माधुर्य्यव्यञ्जकैः वर्णैः ललिताऽऽत्मिका—मनोहारिणी, अवृत्तिः,—समासरहिता, अल्पवृत्तिः,—अल्पसमासा वा, रचना, विदर्भदेशप्रचलिता इति वैदर्भी, रीतिः इष्यते—कथ्यते ।

(३) गौडीमाह, ओज इति ।—ओजःप्रकाशकैः,—चित्तविस्तारहेतुदीप्तत्वव्यञ्जकैः, उत्कटादयतिपादवैशिष्ट्यैः, वर्णैः,—"वर्गस्याद्यतृतीयाभ्याम्" इत्यादिना उक्तैः, आडम्बरः,—उद्भटः, नेत्रादैर्व्यतिपादकतया भवत् इत्यर्थः, बन्धः,—रचनाविशेषः, गौडी, सा च समासबहुला इति ।

इति सप्तमशिखा ।

अथ शब्दालङ्काराः,—

शब्दगताः,—अनुप्रासयमकादयः।

तत्र अनुप्रासः,—

"अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।"

[विश्वनाथ]

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनमात्रसादृश्यम् अनुप्रासः; स च रसाद्यनुगुणो वर्णानां प्रकर्षेण न्यासः। यथा,—

"लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्,
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन्।
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि॥" (१)

[विश्वनाथ]

यमकम्,—

"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥" (२)

[विश्वनाथ]

---

(१) [illegible]

(२) [illegible]

अत्र द्वयोरपि वर्णसङ्घातयोः क्वचित् सार्थकत्वं, क्वचिन्निरर्थकत्वं, क्वचिदेकस्य सार्थकत्वम् अपरस्य निरर्थकत्वम्; अत उक्तं "सत्यर्थे" इति। तेनैव क्रमेणेति "दमो मोदः" इत्यादेर्विविक्तविषयत्वम्। (१) एतच्च पदपादाद्यावृत्तित्वेन प्रभूततमभेदम्। (२) दिङ्मात्रम् (३) उदाह्रियते,—

"नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः॥"(४)

[माघ]

प्रथमे पादे द्वयोरपि, द्वितीये प्रथमस्यैव, तृतीये च द्वितीयस्यैव सार्थकत्वं, चतुर्थे द्वयोरपि "रभिंसु" इत्येतयोर्निरर्थकत्वम्।

श्लेष,—

"श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते।" (५)

[विश्वनाथ]

---

(१) विविक्तविषयत्वं—विभिन्नविषयत्वम्।

(२) प्रभूततमभेदं—बहुतरप्रकारम्।

(३) दिङ्मात्रं—[illegible]।

(४) नवेति।—[illegible]

(५) [illegible]

यथा वा,—तत्रैव पञ्चमाङ्कादौ कञ्चुकिनो जरावर्णनम्। तत्रैव सप्तमे नृपशिशोः सिंहशावकाऽऽस्कन्दनविक्रान्तिवर्णनम्।

उपमास्वरूपमुक्तमादर्शे,—

उपमा,—

"प्रस्फुटं सुन्दरं साम्यमुपमेत्यभिधीयते।" (१२)

प्रस्फुटमिति रूपकाऽऽदिगम्यसाम्याद्भेदाय। सुन्दरं—वैचित्र्यजनकं, तेन "गौरिव गवयः" इत्यत्र नायमलङ्कारः। साम्यं—सादृश्यम्; साम्यञ्च—क्रियागतं, गुणगतम्, उभयगतञ्चेति त्रिविधम्। क्रमेणोदाहरणानि। तत्र क्रियागतं यथा,—

"क्षणात् प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः।
निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः॥" (१३)[कवि०क०]

अत्र "आयाति" "लङ्घ्यते" इति च क्रियाद्वयस्य उपमेये उपमाने च साम्यम्।

गुणगतं यथा,—

"हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयाऽऽरम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥" (१४)
[कुमार०]

अत्र परिलुप्तधैर्यत्वं गुण उभयत्रापि समानः।

निर्गते—बाहिरे, बहुतरम्—अधिकतर, तथा अर्थो—पूर्वेर मत, कोषम्—वर्म, प्रयाति—यायति, पद्म—पद्मकोषम्। [illegible]।

(१२) प्रस्फुटमिति।—प्रस्फुटे—सुव्यक्त, सुन्दर—चमत्कारक, साम्यं—सादृश्य, तत्र द्वयो उपमेयोपमानयोः [illegible] साधर्म्यं निबद्धं, तत्र उपमा इति अभिधीयते।

(१३) क्षणादिति।—क्षणात्,—क्षणमध्ये, [illegible], मतिः—बुद्धि, निर्वास्यतः—निर्वाण प्राप्त, प्रदीपस्य शिखेव जरतः—[illegible], [illegible], आयाति—आसे, पुनः—पुनराय, तमसा—मोहेन, तिमिरेण च, लङ्घ्यते—आच्छन्न, [illegible]।

(१४) हर इति।—हरस्तु—हरोऽपि, चन्द्रोदयस्य आरम्भे अम्बुराशिः,—

उभयगतं यथा,—

"स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिष्यन्दिनी ते
धवलबहलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः।" (११) [अमरुश०]

अत्र "स्नपयति" इति क्रियासाम्यं, "स्नेहनिष्यन्दिनी" "धवलबहलमुग्धा" इति गुणसादृश्यञ्च। *

* यथा वा,—

"गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः।
शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति॥" (क)

[कुवलयानन्द]

[illegible]

(११) स्नपयतीति।—हे—सखि, [illegible]

(क) [illegible]

मालोपमा,—

"मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।" (विश्व०)

यथा,—

"प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥"(१४)
[कुमा०]

रूपकम्,—

"तद्रूपकमभेदो यः उपमानोपमेययोः ।" (काव्य०)

उपमानं चन्द्रादि, उपमेयं मुखादि। प्रकाशितविभिन्नकाद्ध्ययोरपि उपमानोपमेययोरतिसाम्यप्रदर्शनाय आरोपितो ऽभेदः ऽऽरोपो रूपकमित्यर्थः । यथा,—

---

(१४) [illegible]

[illegible]

"पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥" (१०)
[कुमार०]

अत्र लतासु वधूनां, पुष्पस्तबकादिषु च स्तनादीनामभेदारोपः।

दर्पणे,—

"सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।" (१७)

प्रकृतस्य—उपमेयस्य, समेन—उपमानेन, सम्भावनस्य—उत्कटकोटिकः संशयः; अप्रस्तुतकोटेरुत्कटत्वञ्च प्रस्तुतकोटे-र्निगरणेन जायते, निगरणञ्च प्रस्तुतस्य क्वचिदनुपादानेन क्वचि-दुपात्तस्याप्यधःकरणेन भवति। यदुक्तम्,—

निर्णीतवचनम्,—

"विषयस्यानुपादानेऽप्युपादाने च सूरयः ।
अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥" (१८)
[दर्प०]

विषयः,—प्रस्तुतम्। क्रमेणोदाहरणम्,—

---

(१०) पर्याप्तेति।—[illegible]

(१८) विषयस्येति।—सूरयः,—विद्वांसः, [illegible]

"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता॥" (१९) [वचः]

अत्र तमसः प्रसरसम्पातादिरूपो विषयो नोपात्तः।

"समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां
समनन्दयत् सुमुखि! गौतमार्पितः।
अयमाग्रहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः॥" (२०) [उत्तरच०]

अत्र विषयः करः उपात्तोऽपि मूर्त्तिमन्महोत्सवरूपेणाध्यवसितः।

उत्प्रेक्षावाचकशब्दाः,—

"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः॥"(२१)
[दर्प०]

अतिशयोक्तिः,—

"सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते।"[दर्पण]

प्रकृतस्य निगरणेनाभेदज्ञानमप्रकृतस्य अध्यवसायः, तस्य

(१९) लिम्पतीति।—अन्धकारवर्णनमिदम्। तमः,—अन्धकारम्, अङ्गानि—अवयवान् लिम्पतीव—लिप्तानि करोतीव, नभः,—आकाशम्, अञ्जनं—कज्जलं, वर्षतीव, दृष्टिः,—चक्षुः, असत्पुरुषसेवेव—असतां पुरुषाणां सेवेव, [illegible] विफलतां—निष्फलतां, गता—प्राप्ता, [illegible] भावः। अत्र तम-[illegible] विषयो [illegible] उत्प्रेक्षा [illegible]

(२०) समय इति।—हे सुमुखि! यत्र च समयः वर्त्तत इव—वर्त्ततेऽपि [illegible] इव [illegible], यत्र—यस्मिन् [illegible] गौतमेन—गौतमनन्देन [illegible], अर्पितः,—[illegible] [illegible] अयम्—[illegible] [illegible] करः,—पाणिः, मूर्त्तिमान्—देहवान्, [illegible] [illegible]

(२१) मन्ये इति।—[illegible]

च तयोश्छायामप्रस्तुतस्यानिश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम्; इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वमित्यनयोर्भेदः। निगरणञ्च उभयत्रापि समानमेव; यथा,—

"अकालजलदाऽऽवली किरतु नाम मुक्ताऽऽवली-
रपर्वणि विधुन्तुदस्तुदतु हन्त। शीतद्युतिम्।
इदन्तु महदद्भुतं यदनपायिविद्युल्लता-
ऽवलम्बि कनकाचलद्वयमधोमुखं नृत्यति॥" (२२)

अत्र केशादेर्जलदाऽऽवल्यादिरूपेणाध्यवसानम्।

यथा वा,—"दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानः
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव?॥" (२३) [उत्तरच०]

(२२) अकालेति।—कामोद्दीपिकायाः कस्याश्चित् नायिकायाः कमनीयतायाः कैमुत्यात् सम्भ्रमितान् कश्चित् नायकस्यायम् वर्णनमिदम्। अकाले—असमये, जलदाली—मेघमाला, आवली—पङ्क्ति, मुक्ताऽऽवली,—मुक्ताराशिम्, किरतु—वर्षतु, नाम—सम्भावनायाम्, अकालमेघपङ्क्तिभ्यो मुक्तावर्षं सम्भाव्यते एव, विधुन्तुदः,—राहुः, अपर्वणि—पौर्णमास्यमावास्यातिरिक्ते काले, शीतद्युतिं—चन्द्रं, तुदतु—व्यथयतु, हन्तेति कष्टद्योतकम्, तदपि सम्भाव्यते इति भावः; तु—किन्तु, अनपायिनी—अविनाशिनी च, या विद्युल्लता—सौदामनीलता, तस्याम् अवलम्बते इति तथोक्तं, कनकाचलद्वयं—सौवर्णगिरियुगलम्, अधोमुखं सत् नृत्यति इति यत्, इदं महत् अद्भुतम्—अतीव विस्मयकरम्। अत्र केशाऽऽदिरूपो विषयो गोपितः, जलदाऽऽवल्यादिरूपेण निश्चितत्वाच्च तत् प्रतीयते। छन्दस्तु पृथ्वी।

(२३) दृष्टिरिति।—दृष्टि,—अस्य बालकस्य दृष्टिपातः, तृणीकृतः,—तृणवदवधीरितः, जगत्त्रयस्य—त्रिभुवनस्थितानां, सत्त्वसारः,—बलवीर्यं, यया, —तथाभूता—भाविनी, धीरा,—धैर्यवती, तथा, उद्धता—गर्वोद्धतविग्रहा, अपि कुर्वतीव वर्तते, गतिः,—पादविक्षेपः, धरित्रीं—पृथिवीं, नमयतीव—नतां करोतीव, कौमारकेऽपि वयसि गिरिवत् गुरुतां दधानः [illegible]

अत्र कुमारस्य वीररसरूपेण दर्पकरूपेण चाध्यवसानम्। प्रथमे विषय: केशाऽऽदिर्नोपात्त:, द्वितीये "अयम्" इत्यनेनोपात्तो ऽध्यवसित:।

अन्यथा अतिशयोक्ति,—

"प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्।
कार्य्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्य्यविपर्य्यय:।
विज्ञेयाऽतिशयोक्ति: सा"ऽप्यन्यैव प्रथमोक्तत:॥(२४)
[मम्मट:]

क्रमेणोदाहरणम्,—

"अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्या: सौरभसम्पद:।
तस्या: पद्मपलाशाक्ष्या: सरसत्वमलौकिकम्॥" (२५)

अर्थ: ; कौमारेऽपि—शैशवेऽपि वयसि, गिरिवत्—पर्वत इव, गुरुतां—गौरवं, [illegible] दधान,—धारयन्, ([illegible]) [illegible]—बालक, धीरो [illegible] किम्? [illegible] किम्? [illegible] [illegible] अतिशयोक्ति [illegible] [illegible] अतिशयोक्तिर्विषयत्वात्। [illegible] [illegible]।

(२४) प्रस्तुतस्येति।—प्रस्तुतस्य—विषयस्य, यत् अन्यत्वं—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] पौर्वापर्य्यविपर्य्यय,—[illegible] [illegible] [illegible], [illegible]—[illegible], अतिशयोक्ति [illegible] [illegible]।

(२५) अन्यदिति।—[illegible] [illegible] [illegible]—"[illegible]" [illegible]

[illegible] [illegible], —

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ([illegible]) [illegible]

[illegible],—

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ([illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible]) [illegible]

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमार्द्धगतो विशेषोऽर्थः समर्थ्यते।

वैधर्म्येण यथा,—

"इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः॥" (४५) [कुमार०]

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमार्द्धगतो विशेषोऽर्थो वैधर्म्येण समर्थ्यते।

तुल्ययोगिता,—

"पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्।
एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता॥ (४६)
[दर्पण]

केवलं प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्मसम्बन्धः तुल्ययोगिता। यथा,—

"यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे।

विरराम—तूष्णीमभूत्, ("व्याङ्परिभ्यो रमः" (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्); तथा हि, महीयान्,—महत्तरः, जनः इति शेषः, मन्युना—क्रोधेन, विज्ञापितेन,—प्रकाशितेन, भवतीति शेषः, अतोऽस्यापि निर्विकारोऽस्ति भावः। इत्यर्थः॥

(४५) इत्थमिति।—इत्थम्—अनेन प्रकारेण, रविरश्मिदहनादिभिर्भुवन-सुरैरिति भावः, आराध्यमानोऽपि—सेव्यमानोऽपि, (स तारकः इति पूर्वेणान्वयः) भुवनत्रयं क्लिश्नाति—पीडयति। तथा हि, दुर्जन,—दुष्टो जनः, प्रत्यपकारेण—अपकृतापकारेण दण्डेनेत्यर्थः, अपकृतनिग्रहविधानरूपप्रत्यपकारेण इत्यर्थः, शाम्येत्—शान्तो भवेत्, उपकारेण न, शाम्येदिति शेषः, शत्रुः सदुपकारोऽपि भावः। अत्र श्लेषमूलके विरुद्धधर्मावेति बोध्यम्। अन्यत् पूर्ववत्।

(४६) पदार्थानामिति।—यदा प्रस्तुतानां—प्राकरणिकानाम्, अन्येषां वा—अप्रस्तुतानां वा, अप्राकरणिकानां केवलं, पदार्थानां—वस्तूनाम्, एकेन धर्मेण—गुणक्रियाऽन्यतररूपेण, न तु तदुभयरूपेण धर्मेणेति भावः, अभिसम्बन्धः,—समानधर्मान्वयः, भवेत्, तदा तुल्ययोगिता स्यात्। तथा चेयं द्विविधा,—केवलप्रस्तुतपदार्थैकधर्मसम्बन्धा, केवलाप्रस्तुतपदार्थैकधर्मसम्बन्धा चेति।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥" (४७) [कुमारसं॰]

अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात् महौषधिरत्नानां दयानामपि प्रकृतत्वं, तेषां दोहनक्रियारूपैकसमानधर्मसम्बन्धात् औपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राकरणिकविषयोऽयमलङ्कारः ।

"नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वाऽपि लोके परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्व्वोरुपमानबाह्याः ॥" (४८) [कुमारसं॰]

अत्र नागेन्द्रहस्तानां कदलीविशेषाणाञ्च दयानामप्रस्तुतानां परिणाहिरूपलाभक्रियायाः समानधर्मस्य सम्बन्धात् केवलाप्राकरणिकविषयकमिदमुदाहरणम् ।

दीपकम् —

"अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।" [विश्वनाथ]

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः एकधर्माभिसम्बन्धी दीपकम् । (४९)

(४७) भास्वन्ति ।—सर्वशैलाः,—सर्वे पर्वताः, दोहदक्षे—दोहनकुशले, मेरौ—सुमेरुपर्वते, स्थिते—दोग्धरि, हिमं यत्सं—हिमालयं, वत्सं परिकल्प्य—विधाय, पृथुना—वैन्यपृथिव महाराजेनेव, उपदिष्टां—निर्दिष्टां, धरित्रीं—वसुधां, गोरूपधरामिति भावः, ("गोर्भूता तु वसुन्धरा" इति विष्णुपुराणात्) भास्वन्ति—प्रभापूर्णानि, रत्नानि—मणीन्, जातिश्रेष्ठवस्तूनि वा, महौषधीश्च—महौषधीश्च, क्षीरस्थाने परिकल्प्य इति भावः, ("वा. क्षीरपरिणामिनी," इति विष्णुपुराणात्) दुदुहुः । आकृष्टवन्त इति ।

(४८) नागेन्द्रेति ।—नागेन्द्रहस्ताः—ऐरावतादीनां शुण्डाः,—करा, त्वचि—चर्म्मणि, कर्कशत्वात्—काठिन्यात्, कदलीविशेषाः—रम्भास्तम्भादयः, एकान्तशैत्यात्—अतिशीतलत्वात्, लोके—जगति, परिणाहि—विशालं, ("परिणाहो विशालता" इत्यमरः) रूपं लब्ध्वाऽपि तदूर्व्वोः,—तस्याः,—पार्वत्याः, ऊर्व्वोः, उपमानबाह्याः,—उपमीयते यद्वैरिति उपमानं, तस्मात् बाह्याः,—बहिःस्थिताः, जाताः, उपमानत्वायोग्या अभूवन् । तदूर्व्वोः साम्यं नापि प्रापुरित्यर्थः इति भावः । दीपकं यथा ।

यथा,—"[illegible] पूर्वम्

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥" (१०) [illegible]

अत्र [illegible] निषिद्धा [illegible]

[illegible] ।

[illegible]

"[illegible] ॥" (११)
[illegible]

इत्यादि [illegible] । यथा,—

"विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो

विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च ॥" (१२) [उत्तर०]

(१०) [illegible]

(११) [illegible]

(१२) विनिश्चेतुमिति ।—सीतां प्रति रामस्योक्तिः । अत्र [illegible] "शक्यम्" इति [illegible] । [illegible]

अत्र भ्रमयति मज्जयति चेत्युभयोः क्रिययोः कर्तृकारकमेकं विकार इति, कर्मकारकमेकं चेतस्यमिति।

अथैव,—

"सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ।"

[विवरण]

भेदोक्तौ तदनुक्तौ च द्विधाऽसौ परिकीर्त्तितः ॥

प्रकृते—उपमेये, अन्यस्य—उपमानस्य, प्रतिभा—कविप्रौढोक्तिः, तया उत्थितः; तेन "स्थाणुर्वा पुरुषो वा" इति सन्देहे नालङ्कारः। भेदः,—वैधर्म्यम्।

भेदोक्तौ यथा,—

"अयं मार्त्तण्डः किम्? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किम्? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम्।
कृतान्तः किं साक्षात्? महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याऽऽजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥" (३३)

[illegible]

(३३) [illegible]

सन्देहालङ्कारो यथा,—

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः ?
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाऽऽकरः ?।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ?॥" (४४)(विक्रमो०)

दीव्यद्,—न,—मार्त्तण्ड, खग—निहितं, अग्नि: सुरमं,—वर्णं, इव,—कथ-
मथ तु न तवेति भाव, ज्ञात,—अपि. किम् ? न दीव्यद,—एवं,—ज्ञात,
निपतं नवी दिवो न प्रभवति—न व्याप्नोति इत्यर्थ, "अविह्मुरुंत्यवर्त दविमुत"
इति तस्य अनुपपत्त्य अविद्यमान, बाहुभिमुखदिद्याप्रमारिवोरा, नाय तवेदि
भाव:, आयात्—अथ, ज्ञात:,—अनल, किम् ? न दीव्यद,—वरी—ज्ञात,
अभिवदन,—अभिवाऽऽवद, नाय तवेति भाव ; ज्ञात् आनी—युद्धे, अनाभीष्ट
—द्दृष्टा, प्रतिभटा,—प्रतिपक्षवीरा:, चिर—बहुकाल, इति—इत्थ, विकथ्यात्—
विलक्षान, विदधति—कुर्वन्ति। इत्य पूर्वोक्तम।

(४४) अस्या इति।—उर्वशीं दृष्ट्वा पुरूरवस उक्तिरियम्। अस्या,—उर्वश्या,
सर्गविधौ—सृष्टिव्यापारे, कान्तिप्रद,—लावण्यदाता, चन्द्र: प्रजापति,—स्रष्टा, अभूत्
नु ?—अभूत् किम् ? नु इति प्रश्ने, चन्द्रस्य कान्तिमत्त्वात् कान्तिप्रदत्वं वितर्कितं इति
भाव, चित्तस्य उन्मादे—उन्मादीकरणे, रस,—अनुरागो यस्य तथाभूत, स्वयं
मदन,—काम, नु—किं, प्रजापतिरभूत् ? इति पूर्वोक्तेनान्वय ; अथवा कामेनैव
विधात्रित्वम् ? इति भाव, अथवा पुष्पाऽऽकर,—पुष्पाणाम् आकर,—उत्पत्तिस्थान,
कुसुमयोनिरित्यर्थ, मास,—फाल्गुनचैत्रमासाऽऽत्मक वसन्तकाल इति यावत्, नु—
किं, प्रजापतिरभूत् ? अथवा वसन्तेन कुसुमवत् अस्या सौकुमार्यम् ? इति भाव.।
कथमिव निर्माणम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह वेदाभ्यास।—वेदाभ्यासेन—वेदानां पुन पुनरनु-
शीलनेन, जड,—विषयबोधरहित इत्यर्थ, अत एव विषयेभ्य,—स्रक्चन्दनवनिता-
ऽऽदिभ्य, व्यावृत्तं—निवृत्तं, कौतूहलम्—औत्सुक्यं यस्य तथाभूत, भोगवासनाविरत
इति यावत्, पुराण,—चिरन्तन, मुनि:,—बदरिकाऽऽश्रमवासी नारायण, इदम्—
ईदृशं, मनोहरं रूप निर्मातुं कथं नु—केन प्रकारेण, प्रभवेत् ?—शक्नुयात् ? न
कथमपीत्यर्थ। क वा रसज्ञानविरहितपुराणो मुनि. ? क चैतत् सौन्दर्यम् ? सर्वथा
नेदं नारायणमुनिसम्भवम्; नियतवेदाभ्यासविरतचेतसो नारायणमुनेर्निर्मितं, अपि तु चन्द्र-
मदनाऽऽदे, सुकुमारतरस्य कस्यापि निर्मितमेतदिति भाव.। मार्दवविशेषोऽत्र सम्‌।

भ्रान्तिमान्,—

"साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता॥"(४१)

[विश्वनाथ।]

प्रतिभोत्थितेति "प्रतिभया उत्थिता" इति भ्रान्तिमदलङ्कारस्य विषयः। यथा,—

"महाराज! श्रीमन्! जगति यशसा ते धवलिते
पयःपारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते।
कपर्दी कैलासं करिवरमभौमं कुलिशभृत्
कलानाथं राहुः कमलभवनो हंसमधुना॥" (४४) [काव्यप्रकाश]

अत्र श्रीभोजराजस्य यशसा धवलीकृते जगति अवस्थाय परमपुरुषादीनां समुद्रादिभ्रान्तिः कविप्रतिभोत्थितेति भ्रान्तिमानलङ्कारः।

अपह्नुतिः,—

"प्रकृतं प्रतिषिध्यान्य-स्थापनं स्यादपह्नुतिः।"(४२)

[विश्वनाथ।]

इत्यादि कविप्रौढोक्तिसिद्धेन। (४८)

(४१) [illegible]

(४४) [illegible]

(४८) [illegible]

[illegible]

यथा,—"नेदं नभोमण्डलमम्बुराशि-
र्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो
नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥" (५८)

अत्र प्रस्तुतानां नभोमण्डलाऽऽदीनां प्रतिषेधेन अम्बुराशि-प्रभृतीनामप्रस्तुतानां स्थापनम् । यथा वा,—

"दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।
मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः ॥" (६०) [१३०]

अत्र प्रस्तुतानां मणीनां प्रतिषेधेन अश्रुबिन्दूनां स्थापनम् ।

समासोक्तिलक्षणमाह,—

"यत्रोक्तात् गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
सा समासोक्तिरुदिता सङ्क्षेपार्थतया बुधैः ॥"

तत्समानविशेषण इत्युपलक्षणं, तेन तत्समानकार्यं, तत्समानलिङ्गञ्च गृह्यते । यत्र समैर्विशेषणैः कार्यैर्लिङ्गैश्च उक्तात् —प्रस्तुतात् अप्रस्तुताद्वा, अन्यः,—यथाक्रममप्रस्तुतः प्रस्तुतो

प्रतिषिध्य अप्रकृतस्य स्थापनम् अपह्नुतिः" इति अपेक्षितम्, तथा च,—अविवक्षित-विवक्षिते तु यथा,—"नैव रज्जुः, किन्तु सर्पः" इत्यादौ नापह्नुतिः इति ध्वनितम् ।

(५८) नेदमिति ।—इदं नभोमण्डलम्—आकाशमण्डलं, न, अम्बुराशिः,—समुद्रः, एताश्च ताराः,—नक्षत्राणि, न, नवाः फेनानां भङ्गाः —खण्डाः, अयं शशी—चन्द्रः, न, कुण्डलितः,—कुण्डलाऽऽकारेण स्थितः, फणीन्द्रः,—शेषनागः; असौ—चन्द्रस्थितनीलवर्णं इत्यर्थः, कलङ्कः, न, शयितः,—सुप्तः सन्, मुरारिः,—नारायणः । अपह्नुतिरियम् ।

(६०) दशाननेति ।—तत्क्षणं—रामकर्त्तृकवधसमये, राक्षसानां श्रियः,—लक्ष्म्याः, अश्रुबिन्दवः,—बाष्पकणाः, मणिव्याजेन—रत्नच्छलेन, दशाननस्य—रावणस्य, किरीटेभ्यः,—मुकुटेभ्यः, पृथिव्यां पर्यस्ताः,—पतिताः, रावणमुकुटेभ्यः पतितानि [illegible]

बा, यदि गम्यते—बोध्यते, सा सङ्क्षेपोक्तिरूपत्वात्, "समासेन—सङ्क्षेपेण उक्तिः" इति व्युत्पत्त्या—समासोक्तिः कथिता। सङ्क्षेपश्च एकस्य वचनेनोभयप्रतिपत्तिरिति। आदर्शे,—"अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः" इत्यभिहितम्; अन्यैस्तु सङ्क्षेपोक्त्येन—"प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा" इत्याहुः। "वाच्ये प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्तिः" इति विश्वनाथादयः। वस्तुतस्तु—आदर्शमते समासोक्तेरभ्युपगमोऽन्यमते तु अप्रस्तुतप्रशंसाया प्राचीनरीत्या लक्षणद्वयमप्याभिः। उदाहरणं क्रमेण,—

"शुचिसुगन्धिमरन्दमनोहरः
कुसुमकोमलदन्तरुचो वधूः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सदयैरिव पाणिभिः॥" (४१) ।५५०।

अत्र विशेषणसाम्यात् कार्यसाम्याच्च प्रस्तुतादुपवनलताव्यापारादप्रस्तुते नायिकानायकयोरर्थः प्रतीयते।

"बालकविसबन्धून् पयःकणान्
पावके जलधर! विपातयन्।
योऽपि पूरयति भूधराऽऽश्रमा
विश्वमत्र सकलामुदारता॥" (४२) (पूर्व[illegible])

(४१) शुचीति।—[illegible]

(४२) [illegible]

अत्र अप्रस्तुताच्चातकजलधरात् कार्यसाम्यात् प्रस्तुतो याचकः, उदाराऽऽशयो धनपतिश्च बोध्यते।

अप्रस्तुतप्रशंसा,—

"अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः।
तन्मुखेन प्रस्तुतस्य निन्दा यत्र प्रतीयते॥"(६३) [दर्पणे]

अप्रक्रान्तेषु—अप्रस्तुतेषु, अप्रस्तुतानामित्यर्थः, [षष्ठ्यर्थे सप्तमी]। यथा,—

"पादाऽऽहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः॥" (६४) [माघः]

जिष्णुरापि पय:कणान्—वारिबिन्दून्, याचते—प्रार्थयते, सोऽपि—जलदोऽपि, भूयसा—प्रचुरेण, वर्ष्मणा—जलेन, पूरयति, तम्चातकमिति शेषः। अत्र—अस्मिन्, महता, जनानामिति शेषः, उदारता—वदान्यता, चित्रम्—आश्चर्यम्, महान् जनः स्वल्पं प्रार्थितोऽपि बहु ददातीति भावः। अत्र यद्यपि अन्यकृता समासोक्ति समर्थिता, तथापि "पादाऽऽहतम्" इत्युदाहरिष्यमाणे पद्ये इवाप्रस्तुतप्रशंसैव बोध्या; यतः अल्पमेव याचते,किन्तु महान् भूरि प्रददातीति विशिष्टे वस्तुनि सामान्यरूपेण तदभिधानात्। यत्तु ग्रन्थकारेण प्राचीनमतमनुसृत्य तथा समर्थितं, तत्र विचारणीयं, वक्ष्यमाणाप्रस्तुतप्रशंसालक्षणस्यातिप्रसङ्गात्। तथा हि अत्र समासोक्ति समर्थने, तथैव वक्ष्यमाणपद्यस्यार्थेऽपि अप्रस्तुतस्य अल्पप्रार्थनया भूरि ददतो जलदस्य प्रशंसया ये भूरिप्रार्थनयाऽपि अल्पमपि न ददति, तेषां निन्दाप्रतीतिरभिधानादि उपपद्यते। इत्येतद् वचनम्।

(६३) अप्रस्तुतेति।—यत्र—यस्मिन् वाक्ये, तन्मुखेन—तस्य—अप्रस्तुतस्य,मुखं—द्वारं तेन,अप्रस्तुतद्वारैवेत्यर्थः, प्रस्तुतस्य—प्रकृतार्थस्य, निन्दा—दोषोद्भावना, प्रतीयते—बोध्यते, न तु साक्षादभिधीयते, न वा स्तूयते इत्यर्थः, अप्रक्रान्तेषु—अप्रस्तुतानाम्, अप्रकृतानामर्थानामिति भावः, [षष्ठ्यर्थे सप्तमीयम्] अत्र तादृशीति पदमध्याहार्यम्, तादृशी या स्तुतिः,—प्रशंसा, सा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।

(६४) पादाऽऽहतमिति।—अनुष्टुब्वृत्तमिदम्। यत् रजः,—धूलिः, पादाऽऽहतं—चरणताडितं सत्, उत्थाय—उद्गम्य, मूर्धानं—मस्तकं, यतः आत्मगुप्ति

अत्र अप्रस्तुतस्य रजसः प्रशंसामुखेन प्रस्तुतस्य अपमानसहिष्णोर्निन्दा प्रतीयते। यथा वा,—

"सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः।
अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भाङ्कुरादिभिः॥" (६५)

अत्र मृगाणां सुखजीवनस्याप्रस्तुतस्य प्रशंसया प्रस्तुतस्य राजानुवृत्तिजीवनस्य निन्दा प्रतीयते।

व्याजस्तुतिः,—

"व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा।"(६६)

[अष्ट.]

मुखे—आपाततः, अन्यथा—यथाक्रमं स्तुत्यां निन्दायां वा, रूढिः,—पर्यवसानम्। स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा, निन्दापर्यवसायिनी स्तुतिश्च व्याजस्तुतिरिति फलितम्। निन्दायाः स्तुतिरूपेण पर्यवसाने व्याजेन स्तुतिरिति व्याजस्तुतिः, स्तुतेर्निन्दारूपेण पर्यवसाने व्याजरूपा स्तुतिः। क्रमेण यथा,—

"त्यक्त्वा राज्यं गिरमनुसरन् प्रोषितात्मूढबुद्धे
रामो भ्रान्त्वा गहनविपिने हारयन् मुग्धकान्ताम्।

[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible], [illegible] —[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible],—[illegible], [illegible]—[illegible], ("[illegible]")। [illegible]

(६५) [illegible]।—[illegible],—[illegible], [illegible]

(६६) [illegible] —[illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible],—[illegible], [illegible]

(६७) [illegible]

"मुखं यदि किमिन्दुना ? यदि चलाचले लोचने
किमुत्पलकदम्बकैः ? यदि तरङ्गभङ्गी भ्रुवौ।
किमात्मभवधन्वना ? यदि सुसंयताः कुन्तलाः
किमम्बुधरडम्बरैः ? यदि तनूरियं किं श्रिया ?॥"(७१)[पीयूष०]

प्रथमे प्रसिद्धानामुपमावस्तूनामिन्दीवराऽऽदीनामुपमेयत्वप्रकल्पनं, द्वितीये इन्दुप्रभृतीनां निष्फलत्वकथनम्।

अथ श्लेषः,—

"शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्।"(७२)
[विश्वनाथ]

[illegible] (अत) [illegible] शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।

(७१) मुखमिति।—सीतां विलोक्य रावणस्योक्तिरियम्। यदि [illegible]

[illegible]

অভাবাদেকার্থৈরিতি শব্দদ্বয়োপাত্, বাচনমিতি চ ধ্বনেশ্চৈব-চ্ছেদঃ। যথা,—

"খলস্য কণ্টকস্যেব দ্বিবিধৈব প্রতিক্রিয়া।
উপানদ্ধা মুখভঙ্গো দূরতো বা বিবর্জনম্॥" (৩৩)

সহোক্তি,—

"সা সহোক্তিঃ সহার্থস্য বলাদেকং দ্বিবাচকম্।"(৩৪)

যথা,—"পুরোপনীতং নৃপ! রামণীয়কং
দ্বিজাতিশেষেণ যদেতদন্ধসা।
তদদ্য তে বন্যফলাশিনঃ পরং
পরৈতি কার্শ্যং যশসা সমং বপুঃ॥" (৩৫)

অত্র বপুর্যশসা সমমপি ক্ষীয়তে ইতি সহার্থবলাদ্বোধ্যতে।

[illegible]

(৩৩) খলস্যেতি।—[illegible]

(৩৪) সহেতি।—[illegible]

(৩৫) পুরোপনীতমিতি।—[illegible]

काव्यलिङ्गम्,—

"हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ॥" (७६)

[विश्वनाथः]

वाक्यस्य पदार्थस्य वा हेतुरूपेणोक्तौ काव्यलिङ्गम्।

यथा,—

"रे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य गात्रमसि दुर्भरगर्भखिन्न-
सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ? ॥" (७७) [उत्तरचरिते]

ऽभिनयन द्वितीय जीवौषधमने" इति। "दण्डविधाश्रया क्रिया" इत्यमरः] असमा—चक्रेण, ("अस्त्री चक्रं रथाङ्गम्" इत्यमरः) रामजीवन—रणजीवनम्, उपजीव—मनिलं, [नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि क्त, "प्रधानकर्मण्याख्येये ल्यादीनाहुर्द्विकर्मणाम्" इति वचनात्] अत्र समप्रधानमिति,—अनप्रधानमिति, ते—त्वं, तत्—तदु, अथवा कर्म—तत्, परम्—अत्यन्तं, कार्यो—चयमितवं, परैति—प्राप्नोति, उभयमपि जीयते इत्यर्थः। इत्थं व्याख्यानम्।

(७६) हेतोरिति।—हेतोः,—कारणस्य, वाक्यपदार्थत्वे—वाक्यार्थत्वे, पदार्थत्वे च सतीत्यर्थ, काव्यलिङ्गम् उदाहृतं—कथितम्; हेतोर्वाक्यार्थरूपेण, पदार्थरूपेण चाभिधानात् काव्यलिङ्गं द्विविधमिति फलितम्।

(७७) रे हस्तेति।—रे—इत्यवज्ञासूचकमव्ययं, हे हस्त, हस्त। दक्षिण!—दक्षिणहस्त। [रामावयवत्वेन श्रेष्ठत्वेऽपि तपस्विहननापराधे करणत्वेन धर्मातिक्रमकत्वख्यापनाय "रे" इति नीचसम्बोधनमुपात्तम्। अत्र प्रायेण सर्वकार्यस्य दक्षिणहस्तेनैव क्रियमाणत्वात् सीतानिर्वासनस्यापि दक्षिणहस्तेनैव कृतत्वोक्तिरवधार्यात् अवगम्यते] मृतस्य—अकाले कालेन वैवस्वतस्य (यमस्य) नीतस्य, द्विजस्य शिशोः,—ब्राह्मणबालकस्य, जीवातवे—पुनर्जीवनाय, ("जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे" इति मेदिनी) शूद्रमुनौ—शूद्र एव मुनिस्तस्मिन्, कृपाणं—खड्गं, विसृज—निक्षिप, इत्थंतपस्विनं प्रहरेत्यर्थः, ब्राह्मणशिशुजीवनमेव प्रकारस्य मुख्योद्देश्यं, न तु शम्बूकस्य इति भावः। ननु राजतत्त्व तपस्विनः विध्वने कर्म हि कथमिति करणार्थ्यमिति ख्यातस्यापि तपस्विवधाद् इत्र ते करुणा नोदेति? इत्याशङ्क्य, अत्र अक्वर्णीय ... रामस्येति ... दुर्भर—जीवकष्टेन, गर्भेण खिन्नां

অত্র অনুষ্ণাশা অপ্যাহে "নাসন্ন সান্দনি" ইতি বাক্যে, "দুর্যোধনাস্তিত্বধ্বংসাভাবাদেশনাশকোটী," ইতি পদার্থো হেতুঃ।

বিভাবনা,—

"বিভাবনা বিনা হেতুং কার্য্যোৎপত্তির্যদুচ্যতে।" (৩৮)

[বিভাবনা]

যথা—

"অপ্রস্তাবে কুসুমং ফলম্।

অলঙ্কারাণাং বা দর্শনং প্রতিভাতি মে॥" (৩৯) [ব্যক্ত০]

অত্র প্রস্তাবে কুসুমফলপ্রকারাদ্যভাবেঽপি এবং ফলভ্রম-কার্য্যোৎপত্তিরভিধানম্। *

* যথা বা,—

"অনায়াসকৃশং মধ্যমশঙ্কতরলে দৃশৌ।

অভূষণমনোহারি বপুর্বয়সি সুভ্রুবঃ॥" (ক)

[illegible], —[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible] [illegible] ইতি [illegible]। [illegible]।

(৩৮) বিভাবনেতি।—হেতুং বিনা—কারণমন্তরেণ, [illegible] [illegible] ইতি [illegible] [illegible] বিভাবনা—[illegible] বিনা [illegible] ইতি ভাবঃ।

(৩৯) [illegible] [illegible] [illegible] বিনা [illegible] বিনা [illegible] বিনা [illegible] ইতি ভাবঃ। [illegible]।

(ক) যদি তু [illegible] বিনা [illegible] [illegible]

विशेषोक्तिः,—

"सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिः" त्रिधा च सा।
उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्याप्यचिन्त्यत्वे च कुत्रचित्॥(८०

उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता चेति सा त्रिधा। क्रमेण यथा,—

"धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः॥" (८१)

अत्र धनाऽऽदिरूपहेतुसत्त्वेऽपि उन्मादाऽऽदिरूपफलाभावः, महामहिमशालित्वात् निमित्तमुक्तम्। अत्रैव चतुर्थपादे "कियन्तः सन्ति भूतले" इति पाठे—निमित्तमनुक्तं भवति।

"स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमाऽऽयुधः।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न बलं हृतम्॥" (८२)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम्।

(८०) सतीति।—हेतौ सति—कारणसत्त्वे, फलाभावे—कार्य्यानुत्पत्तौ, विशेषोक्तिः। सा—विशेषोक्तिः, च—पुनः, निमित्तस्य—कारणस्य, कुत्रचित् उक्तौ, कुत्रचित् अनुक्तौ, कुत्रचित् अचिन्त्यत्वे सति फलाभाववत्त्वात् [illegible] त्रिधा— त्रिप्रकारा, भवतीति शेषः।

(८१) धनिन इति।—ते—जनाः, धनिनोऽपि—धनवन्तोऽपि, निरुन्मादाः,—उन्मादरहिताः, [illegible], युवानोऽपि—तरुणा अपि, न चञ्चलाः,—[illegible] रहिताः [illegible], प्रभवः,—[illegible] अपि, अप्रमत्ताः,—[illegible], [illegible] निमित्तं दर्शयति—यतः महामहिमशालिनः,—[illegible] [illegible]। [illegible]।

(८२) स इति।—सः,—[illegible], कुसुमाऽऽयुधः,—कामः, एकः,—[illegible] [illegible] [illegible]।—[illegible] [illegible],—[illegible], [illegible] इति शेषः, [illegible] —[illegible], [illegible]—[illegible] [illegible], [illegible]—[illegible], [illegible]— [illegible], [illegible],—[illegible], [illegible]—[illegible] [illegible]। अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible]

"[illegible]" (৮৪)

[illegible]

"[illegible]
[illegible]" (৮৪)

"[illegible]
[illegible]" (৮৫)

[illegible]

प्रथमे भगवतः प्रभावव्यातिशयित्वाद्यापाततः प्रतीयमानस्य विरोधस्य समाधानम्। द्वितीये नञ्तत्पुरुषसमासे विरोधः बहुव्रीहिणा परिहारः।

विषमम् —

"गुणक्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्य्ययोः।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः।
विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥"(८६

[विश्वनाथ

यत्र कारणगुण एकः, कार्य्यगुणस्तद्विपरीतः, क्रिया वा द्वयोर्विरुद्धा, यत्र न केवलमारब्धस्य वैफल्यम्, अनर्थाऽऽपत्तिश्च, यत्र विषमयोर्मेलनञ्च भवेत्, तदेवं चतुर्द्धा विषमम्। क्रमेण यथा,—

"सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणलेखा।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु
यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥" (८७)

* यत्र गुणाऽऽदेरेकाऽऽश्रयवृत्तित्वेन परस्परविरोधः, तत्रैव

थोगि,—प्रभवः, कारणनिवहं, यस्य तथाभूतः, जनताम् जनयति इति जन,— मातश्च इत्यर्थः, यश्च च स्वयं निरन्तः,—जनकात् भिन्नः, पर्य्यवसाने तु नास्ति जनको यस्य तादृशः, स्वयं मातृरहित इत्यर्थः ; त्वं जनताम् आदि,—मूलकारणं, परन्तु स्वयम् अनादि,—न आदिः, पर्य्यवसाने तु नास्ति आदिर्यस्य तथोक्तः, जगतां ईश,—स्वामी, स्वयम् निरीश्वरः,—ईश्वररहित, पर्य्यवसाने तु निरस्त ईश्वरो यस्य तथोक्तः, स्वामिरहित इत्यर्थः ; टीकायां इतं पूर्व्वोक्तम्।

(८६) गुणेति।—यत्—यदि, गुणक्रिये—गुणः क्रिया वा, हेतुकार्य्ययोः,—कारणस्य कार्य्यस्य वा, विरुद्धे स्यातां, यद्वा—किं वा, आरब्धस्य—कृताऽऽरम्भस्य कार्य्यस्य, वैफल्यं —निष्फलत्वम्, अनर्थस्य च—अभूत अनिष्टस्य, सम्भवः, या च—या वा, विरूपयोः,—विसदृशयोः, अतिभूषणयोरिति यावत्, सङ्घटना—सम्मेलनं, तत् विषमं मतं—कथितम्।

(८७) सद्य इति।—तमालनीला कृपाणलेखा—असिधारा, रणे रणे—

অত্র কারণভূতানামপি "কারণগুণাঃ কার্যগুণানা-রভন্তে" ইতি নিয়মবিরুদ্ধতয়া বৈরূপ্যম্ উক্তম্।

"আনন্দমমন্দমিমং কুবলয়দললোচনে দদাসি ত্বম্।
বিরহস্ত্বয়ৈব জনিতস্তাপয়তিতরাং শরীরং মে॥" (৮৮)

অত্র আনন্দং দদাতি, ত্বজ্জনিতো বিরহস্তু তাপয়তীতি কারণকার্যয়োর্বিরূপা ক্রিয়া।

"অয়ং রত্নাকরোঽম্ভোধিরিত্যসেবি ধনাশয়া।
ধনং দূরেঽস্তু বদনমপূরি ক্ষারবারিভিঃ॥" (৮৯)

অত্র ন কেবলং কাঙ্ক্ষিতধনলাভো ন অভূৎ, প্রত্যুত ক্ষার-বারিভির্বদনপূরণরূপানর্থপ্রাপ্তিঃ।

"অনুনা নিত্যং ন মদর্থানি কানি পরৈর্বিধুন্বসি।
নিম্নগত্য চ হরিণলোচনস্তব কান্তেব বিভ্রমসম্পদা॥"(৯০)
[মাঘ]

অত্র সম্যগ্ভাবনামনুমন্যমানাম্বরযোর্বিরূপয়োঃ সঙ্ঘটনা।

বিরোধাভাসো ভবিতুমর্হতি। অত্র পুনঃ কার্যকারণয়োর্মিথো-ঽসম্ভবৎস্থিতিস্থান পরস্পরবিরূপত্বং, ইতি বিষমস্যাস্য অনয়োর্ভেদঃ।

কারণ, তত্র কার্যকারণয়োঃ—কার্য, ও কারণ, অনিষ্ট্,—অনর্থ, তত্র দাস্যু—তত্র নিমিত্তবাচক—বিসদৃশ অসম্ভব, তত্র তথা যদি—অসঙ্গ-তত, তস্মাৎ বিষম্—অ দর্শন। অলঙ্কারমিতি।

(৮৮) আনন্দমিতি।—কুবলয়দললোচনে।—হে নীলোৎপলনয়নে। অমন্দম্ অতুল—অসাধারণ, আনন্দ দদাসি, কিন্তু ত্বয়ৈব জনিত,—উৎপাদিত, বিরহস্তু—তব, অতঃ শরীরমাতাপয়তি—অতিশয় তাপয়তীত্যর্থঃ। কারণানন্দ-কার্য্যে দৃষ্টো, কারণের কার্য্যবিরুদ্ধ ক্রিয়াবিশেষ বিষম। ইত্যর্থ।

(৮৯) অয়মিতি।—অয়ম্ অম্ভোধিঃ,—সমুদ্র, রত্নানাম্ আকর,—উৎপত্তি-স্থান, ধন, ইত্যাদি দিয়ে, ধনাশয়া—ধনপ্রাপ্তিবাসনয়া, অসেবি—সেবিত, করিলাম, কিন্তু, ধনং দূরে অস্তু—থাকুক, (অথচ) ক্ষারবারিভিঃ,—লবণজলে, বদন—মুখম, অপূরি—পরিপূরিতম্। অনর্থপ্রাপ্তিরিত্যর্থঃ।

(৯০) [illegible]

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो विशेषणत्वेन यत् स्थाप निषेधो वा सम्भवति,सा द्विधा बुधैरेकावली कथ्यते। क्रमेणोदाहरणम्,—

"सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं मधुवर्षि च॥" (८८)

अत्र सरोऽम्भोजं, तस्य भृङ्गम्, इत्यादिक्रमेण विशेषणं विधीयते।

"न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तत् यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः॥" (८९) [भट्टि.]

अत्र क्रमेण पूर्वपूर्वस्य निषेधः।

अर्थापत्ति,—

"दण्डापूपिकयाऽन्यार्थाऽऽगमोऽर्थापत्तिरिष्यते।"

मूषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणम् अर्थादायातं भवतीत्येष न्यायो दण्डापूपिका, तयाऽर्थान्तरबोधनम् अर्थापत्तिः। यथा,—

विशेषणत्वेन स्थाप्यते वा अपोह्यते—निराक्रियते, निषिध्यते इत्यर्थः, सा द्विधा—स्थापनापोहनभेदात् द्विप्रकारा, एकावली स्यात्।

(८८) सर इति।—यत्र—यस्मिन् स्थले, सरः,—सरोवरं, विकसितानि—प्रस्फुटानि, अम्भोजानि—पद्मानि यस्मिन् तथोक्तम्, अम्भोजं पद्मं,—भृङ्गैः, सङ्गतं—युक्तं, भृङ्गाः,—भ्रमराः, ससङ्गीताः,—गुञ्जनकारिणः, सङ्गीतं—गुञ्जनम्, मधुवर्षि—अतिमधुरमित्यर्थः। अत्राम्भोजभृङ्गसङ्गीतानि सरःप्रभृतेः विशेषाणि पूर्वपूर्वस्य सरोऽम्भोजादेः विशेषणत्वेनोक्तानि। एकावली अलङ्कारः।

(८९) नेति।—तत् जलं न, चारुरिति शेषः, यत्—यत्र, सुचारूणि—सुमनोहराणि, पङ्कजानि यस्मिन् तथोक्तम्, न, तत् पङ्कजं—पद्मं, न, यत् अलीना,—न लीना, लीनमधुपानरता षट्पदा यस्मिन् तथोक्ता न भवन्ति इति यावत्, षट्पदाः,—भ्रमराः तत् नाद्यन्त, असौ षट्पदः,—भ्रमरः, न, यः, कलं—मधुरास्फुटं, न गुञ्जित्।

"[illegible] ।
[illegible] ॥"(१००)

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

(१००) [illegible]

[illegible]

कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे:
धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ? ॥" (४) [कुमार०]

अत्र कुसुमाऽऽयुध इति विशेषणं वक्तुर्निःसाराऽऽयुधत्वं द्योतयति, पिनाकपाणेरिति च हरस्य महासाराऽऽयुधत्वम्, इत्युभयं साभिप्रायं विशेषणम्।

अधिकम्,—

"अधिकं पृथुलाऽऽधाराद्‌ाधेयाऽऽधिक्यवर्णनम्।
पृथ्व्याधेयात् यदाधाराऽऽधिक्यं तदपि तन्मतम्॥"(४)
[चन्द्रालोक:]

अतिविपुलस्य आधारस्य अपेक्षया आधेयस्य, अथवा अतिविपुलस्य आधेयस्य अपेक्षया आधारस्य आधिक्यं कविना

(इष्वधाराद्यै) तत्र अस्मात्—अनुबन्धात्, ("इष्वासोऽनुपदे चाप-मुख्याल्यी" इति मेदिनी) कुसुमाऽऽयुध,—कुसुमानि—पुष्पाणि एव, आयुधानि—अस्त्राणि यस्य तादृशः अत्रापि, अतिकोमलास्त्रोऽपि इति भावः, अहमिति शेषः, एवम्—अविनीतं, अमुं—स्वजनम् एव, अहाय—सत्वरं, अभ्यु—शाप्य, पिनाकपाणेरपि—पिनाकः,—तदाख्यं धनुः, ("पिनाकोऽजगवं धनुः" इत्यमरः) पाणौ—हस्ते यस्य तथाभूतस्यापि, किं पुनरिदानीं पिनाकमनवधाय ध्यानभावेन स्थितस्य इत्यपेरर्थः, हरस्य—हरति—संहरति, त्रिलोकीमिति यस्य, त्रैलोक्यसंहारकारिणो महादेवस्य, धैर्य्यस्य—धृतेः, च्युतिं—स्खलनं, कुर्य्यामिति शेषः, कुर्य्यां—कर्त्तुं शक्नुयामित्यर्थः, ["शकि लिङ् च" (३।३।१७२ पा०) इति शक्यार्थे लिङ्] अतः, अन्ये—तद्भिन्नाः, धन्विनः,—धनुर्धराः, मम के ? न तुल्योहराः इति भावः। अत्र कुसुमाऽऽयुधः इति पदविन्यास, पिनाकपाणेरिति पदस्य च विशेषण साभिप्रायत्वात् परिकर इति बोध्यम्।

(४) द्विविधमधिकमुदाहरति, अधिकमिति।—पृथुलः,—महान्, विपुल इति यावत्, यो आधारः,—अधिकरणं तस्मात्, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] विपुलाधारापेक्षयेत्यर्थः, यत् आधेयस्य आधिक्यम्—अतिशयः, तस्य वर्णनं—अतिशयेन वर्णनं, तत् अधिकं—तदाख्योऽलङ्कारः; तथा—पृथ्व्याधेयात्—पृथुलाऽऽधेयापेक्षया, यत् आधारस्य आधिक्यं वर्णनमिति शेषः, तत् अपि, तत्—अधिकम्, अधिकालङ्कार इत्यर्थः, मतं—अभिमतम्, इत्यालङ्कारिकाणां सिद्धिः।

स्पन्दनियामहात्म्यं यदि चाभिव्यञ्जयेत्, तदा अस्थिरं नाम स्पन्दयति । कथितं यदा,—

"कुलाम्नायाच्छ्रुतिसिद्धान्तात्मनः
चलाम्ना यस्तां कविभ्रान्तमानस ।
तथो समुद्गत न भेदमस्ति
तदात्मनामाससमस्थवा तुदः ।" (४) [श्रीकण्ठ०]

"विमर्शिकाख्य सुधी शक्तिमात्रं यातिमेवैरितम् ।
अस्मात् एव शिवं सुधी निविष्ट भुवनानि ।" (५) [श्रीका०]

(४) [illegible]

(५) [illegible]

[illegible],—

"त्रिविधः स्यात्तमभावं [illegible]।
त्रिविधः सोऽपि यथोक्तं [illegible]।
[illegible]" ([illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यत्राऽऽधारभूतकविजनानां स्वर्गगतत्वेन तद्वर्णनं विनैव आधेयभूतानां तद्रिपूणां वर्णनम्।

"कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे।
पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः॥" (१०)

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम्॥" (११) [रघु०]

परिवृत्तिः,—

"अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता।"(१२)

[दर्प]

[illegible] ... [illegible]

(१०) [illegible] विशेषमुदाहरति, कानने इति। [illegible]

(११) [illegible] विशेषमुदाहरति, गृहिणीति। [illegible]

(१२) परिवृत्तिमाह अर्थानामिति।—अर्थानां—पदार्थानां, [illegible]

समस्य न्यूनस्य अधिकस्य वा पदार्थस्य समेन अधिकेन न्यूनेन वा पदार्थान्तरेण परिवर्त्तनं परिवृत्तिः। क्रमेण यथा,—

"तदा भगवता तेन दृष्टिं दत्त्वा रथाङ्गिणे।
गृहीतं जीवितं तेषामचिरात् परिपन्थिनाम्॥" (१३)
[सरस्वतीकण्ठाभरणम्]

"किमित्यपास्याऽऽभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम्?।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते?॥" (१४) [कुमार०]

समेन समस्य, अधिकेन (उत्कृष्टेन) न्यूनस्य, न्यूनेनाधिकस्य च वस्तुनः परिवर्त्तनोदाहरणम्।

(१३) समेन समस्य विनिमयात्मकं परिवृत्त्यलङ्कारमुदाहरति, तदेति।— [illegible] तेन भगवता—श्रीकृष्णेन, [illegible] रथाङ्गिणे [illegible] दृष्टिं दत्त्वा [illegible] जीवितं—प्राणाः [illegible] गृहीतं [illegible] समेन समस्येति योजना।

(१४) अधिकेन (उत्कृष्टेन) न्यूनस्य विनिमयात्मकं परिवृत्त्यलङ्कारमुदाहरति, किमितीति। [illegible] यौवने—[illegible] आभरणानि—भूषणानि, [illegible] वल्कलम् [illegible] ([illegible]) [illegible] विभावरी—रात्रिः, [illegible]

"सद्य एव पतनं जटायुषः
स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना।
येन जर्जरकलेवरव्ययात्
क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः॥"(१५) [रघुवंशम्]

एषु उदाहरणेषु क्रमेण दृष्टिजीवितयोः समत्वेन, आभरण-वल्कलयोरधिकन्यूनत्वेन, जर्जरकलेवरयशसोर्न्यूनाधिकत्वेन च विनिमयः।

पर्यायः,—

"एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा।"(१६)

[मम्मट]

[illegible] — [illegible], [illegible] इति, [illegible] इति भावः। [illegible] विनिमयः। [illegible]

(१५) [illegible] विनिमयाऽन्यमं परिवृत्त्यलङ्कारमुदाहरति, सद्य एवेति। —येन—जटायुषा, जर्जरस्य—[illegible], कलेवरस्य—शरीरस्य, व्ययात्—दानात्, इन्दोः—चन्द्रस्य, किरणवत् उज्ज्वलं—निर्मलं, यशः—कीर्त्तिः, क्रीतं—गृहीतं, तस्य (जटायुषः) च [illegible], अधुना—सम्प्रति, स्वर्गिणः,—स्वर्गं प्राप्तस्य, जटायुषः,—जटायोः [illegible] [illegible] किमिव—कथमिव, शोच्यते—शोकः क्रियते? [illegible] शरीरं [illegible] [illegible], तस्मात् जटायुषः शोको न कर्त्तव्य इति भावः। अत्र जीर्णशरीर-रूपेण [illegible] विनिमयः। [illegible]

(१६) पर्यायालङ्कारमाह, एकमिति।—एकं, वस्तु इति शेषः, अनेकस्मिन्—अनेकविधे वस्तुनि, [illegible] इति यावत्, क्रमेण, भवति तिष्ठति वा [illegible] इति शेषः, पर्यायः,—[illegible], ततः,—तस्मात्, [illegible] [illegible] इति यावत्, अन्यः,—[illegible] पर्यायालङ्कारः, अन्यथा—प्रकारान्तरेण, [illegible] वस्तु [illegible] वस्तुनि क्रमेण भवति तिष्ठति वा [illegible] इति

उदात्तम्,—

"लोकातिशयसम्पत्ति-वर्णनोदात्तमुच्यते।
यद्वाऽपि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्॥"(२८)

[११०]

यत् अलौकिकायाः सम्पत्तेः वर्णनं, यदि वा प्रस्तुतस्याङ्गं महात्मनां चरितं स्यात्, तदुभयविधम् उदात्तम्। क्रमेण यथा,—

"मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाऽङ्घ्रिलाक्षाऽरुणाः।
दूरात् दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्॥" (२९)

भावस्य, तद्वत्—भावयत्, [illegible] इति पूर्वोक्तेनान्वेति। अत्र [illegible] अनुसन्धेयम्।

(२८) उदात्तमाह, लोकेति।—लोकातिशया—अलौकिकी, या सम्पत्तिः—ऐश्वर्यं, तस्या वर्णना, यद्वा—यदि वा, प्रस्तुतस्य—प्रकृतस्य, प्रतिपाद्यस्य इत्यर्थः, अङ्गम्—उपकारकं, महतां—महीयसां, चरितं भवेत्, तदेति शेषः, अपि, उदात्तं—तदाख्योऽलङ्कारः, उच्यते।

(२९) मुक्ता इति।—विद्वद्भवनेषु—विदुषां—कवीनां, भवनेषु—आगारेषु, केलौ—क्रीडायां, विसूत्राः,—विगलितसूत्राः, ये हाराः,—मुक्तावल्यः, तेभ्यः गलिताः,—पतिताः, तथा सम्मार्जनीभिः हृताः,—आहृताः, एकत्रीकृता इति यावत्, (अथ) प्रातः,—प्रभाते, प्राङ्गणसीम्नि—चत्वरप्रान्ते, मन्थरं—शनैः शनैः, चलन्त्यः,—गच्छन्त्यः, या बालाः,—योषितः, तासाम् अङ्घ्रिलाक्षया—चरणस्थितलाक्षारसेन, अरुणाः,—रक्ताः, मुक्ताः,—मौक्तिकानि, दूरात् दाडिमबीजैः शङ्किता धीः,—बुद्धिः येषां तथाभूताः सन्तः, केलीशुकाः,—क्रीडार्थं पोषिताः शुकाः, यत् कर्षन्ति, तत् भोजनृपतेः त्यागस्य—दानस्य, लीलायितं—क्रीडितम्। अत्र भोजराजस्य दानस्य अलौकिकत्वमिति प्रदर्शितम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।

"नाभिप्ररूढाम्बुरुहाऽऽसनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते॥" (२०) (रघु०)

सूक्ष्मम्,—

"संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा।
कयाऽपि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते॥"(२१)
(चित्र०)

यत्र आकारेण, कयाचित् वा अन्यया चेष्टया, सूक्ष्मरूपेण प्रतीतः अर्थः कयाऽपि भङ्ग्या पुनः आविष्क्रियते, तत् सूक्ष्मम्।

यथा,—"विदधानमन्यसङ्गमस्य दृशौ
सुवते अनाय वद कोऽयमिति।
अभिधातुमध्यवसितौ न गिरा
पुलकैः प्रियं नववधून्यगदत्॥" (२२) (माघ)

(२०) नाभीति।—[illegible] पुराणो—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(२१) [illegible] इति।—आकारेण—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(२२) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

भाविकम्,—

"प्रकृतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः।
यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तत् भाविकमुदाहृतम्॥"

[विद०]

भूतस्य भविष्यतो वा प्रकृतस्य वस्तुनः प्रत्यक्षत्वेन वर्णनं भाविकं नामालङ्कारः। यथा,—

"मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ॥" (३३)

विनोक्तिः,—

"विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते।"(३४)

[चन्द्रालोक]

यदि विनाऽर्थकेन पदेन किमपि प्रस्तुतं विहीनत्वेन वर्ण्यते, तर्हि विनोक्तिः। यथा,—

"विनयेन विना का श्रीः? का निशा शशिना विना?।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता?॥" (३५)

सम्भवतीति भावः, [भवत्युपूर्वात् भवतेः कर्त्तरि क्विप्] चित्र पुस्तके,—दीनोक्तेः, व्यमदत्—भवशामास। अत्र विस्मानस्यार्थेन सम्भवता भवविततस्य पुस्तकैः प्रकाश- मानात् सूक्ष्मालङ्कारः। अनिताचरा वृत्तम्।

(३३) मुनिरिति।—येन—अगस्त्यमुनिना, एकचुलुके—एकस्मिन् गण्डूषे, तौ—प्रसिद्धौ, दिव्यौ—महाकायौ, मत्स्यकच्छपौ दृष्टौ, स योगीन्द्रः,—ऋषिश्रेष्ठः, महात्मा—महनीयस्वरूपः, कुम्भात् सम्भवः,—उत्पत्तिः यस्य तादृशः, मुनिः,—अगस्त्यः, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्त्ततामित्यर्थः। अत्र पातालनिलययोरपि मत्स्य- कूर्मयोः प्रसुप्तेन तस्य गण्डूषे प्रत्यक्षताकरणात् भूतस्य प्रत्यक्षत्वम्।

(३४) विनोक्तिरिति।—चेत्—यदि, विना—विनाऽर्थकेन पदेन, प्रस्तुतं— प्रकृतं, किञ्चित् हीनं—विहीनम्, उच्यते, तदा विनोक्तिर्नामालङ्कारः।

(३५) उदाहरति, विनयेनेति।—विनयेन—नम्रतया, विना श्रीः,—शोभा, का? न काऽपीति भावः। शशिना—चन्द्रमसा, विना निशा—रजनी, का?

पर्य्यायोक्तम्,—

"पर्य्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते।"

[वि०]

भङ्ग्या—प्रकारान्तरेण, गम्यमेव—व्यङ्ग्यमेवोक्तमेव।
यथा,—

"स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः।
सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः॥" (३६)

[हय०]

व्याजोक्तिः,—

"व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः।"(३७)

[वि०]

एव प्रकाशमानस्याप्यर्थस्य केनापि कपटेन गोपनं व्याजोक्तिः। यथा,—

[illegible]

(३६) [illegible]

(३७) [illegible]

गच्छन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं
नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यै-
रद्यापि रत्नाऽऽकर एव सिन्धुः ॥" (६३) [उपजाति]

[उपजाति०]

इति अष्टमशिखाऽऽलोकः ।

कवयन्तादिव भारताऽऽदिकाव्यसाहाय्यानुशीलनादिभवः, अतिशयोक्ति तथाभूतं, सर्वाकर—सकलकाव्यार्थदर्शनात् सर्वस्याऽऽवृत्तमिव चलतामिवार्थं, रचत। ननु वा भीतिः स्यादभावाऽऽदेः, तत्—यत्, तत्र—अत्रतत्, गुच्छनात—गमनादानाय, टेका इव काव्यानां—काव्यपदार्थानां, चौराः बहवो भवन्ति—बहवो भवन्ति। अतिमात्राऽऽर्थं विचार्य्य तत्तमेवार्थमाविपति, गच्छन्त्विति।—यदि वा—अथवा, सर्वे—बहवोऽपि काव्यार्थस्य चौराः, यथेच्छ—इच्छानुसारं, गच्छन्तु—गृह्णन्तु, काव्याथमिति शेषः, कवीश्वराणां—प्रतिभाशालिनां कवीनां, कापि—कुत्रापि, न क्षतिः,—न हानिः भवति। ननु कथमित्याह—अमर्त्यैः,—देवैः, बहुषु रत्नेषु लुप्तेषु—अपहृतेषु सत्सु, अपीति शेषः, अद्यापि—साम्प्रतमपि, सिन्धुः,—समुद्रः, रत्नानाम् आकरः एव। अत्र पूर्वं काव्यरत्नार्थमुपदिष्टं, पश्चात् तस्यैव प्रतिषेधः कृतः इति स्फुटं समन्वयः। उपजाति वृत्तम्।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपौत्र "एम, ए" "बि, एल" इत्युपाधिधारि-
श्रीपञ्चाननभट्टाचार्य्य सङ्कलित व्याख्यासहिताष्टमशिखाऽऽलोकः।

